

Софийски Университет „Св. Климент Охридски“
Катедра „Обща, експериментална и генетична
психология“

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертация за присъждане на научна и образователна степен
„доктор“

Трикомпонентен модел на психопатни личностни
характеристики в юношеска възраст

Професионално направление 3.2. Психология, Възрастова и педагогическа психология (Психология на развитието в детска и юношеска възраст)

Докторант: Светлина Колева

Научен ръководител: проф. д. пс. н. Пламен Калчев

София, 2017

Дисертационният труд е обсъден на заседание на катедра „обща, експериментална и генетична психология“ към Философски факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ на 21.11.2017г. и е насочен за защита пред научно жури по професионално направление 3.2. Психология, Възрастова и педагогическа психология (Психология на развитието в детска и юношеска възраст).

Публичната защита на дисертацията ще се състои на открито заседание на 30.01.2018г от 15 часа в 63 зала на Софийския университет „Св. Климент Охридски“.

Дисертационният труд е с обем 209 страници, използвани са 241 библиографски източника, 9 на български и 232 на английски език. В текста са включени 35 таблици и 16 фигури.

Съдържание

УВОД.....	4
1. ПСИХОПАТНАТА ЛИЧНОСТ – ТЕОРЕТИЧНИ МОДЕЛИ И ПОДХОДИ ЗА АНАЛИЗ.....	5
2. ФАКТОРНА СТРУКТУРА НА ТРИАРХИЧНА МЯРКА ЗА ПСИХОПА- ТИЯ.....	9
3. ФАКТОРНА СТРУКТУРА НА ТЪМНАТА ТРИАДА-КРАТКА ВЕР- СИЯ.....	16
4. НАДЕЖДНОСТ НА ТРИАРХИЧНА МЯРКА ЗА ПСИХОПАТИЯ И НА ТЪМНАТА ТРИАДА-КРАТКА ВЕРСИЯ.....	19
5. ВРЪЗКИ МЕЖДУ ТРИАРХИЧНА МЯРКА ЗА ПСИХОПАТИЯ И ТЪМНАТА ТРИАДА-КРАТКА ВЕРСИЯ.....	21
6. ВАЛИДНОСТ.....	24
6.1. Връзки с психопатни черти.....	24
6.2. Връзки с коравосърдечност и неемоционалост.....	27
6.3. Връзки с нарцисизъм.....	31
6.4. Връзки с морална неангажираност.....	35
6.5. Връзки със садистични наклонности и екстернализирани проблеми на развитието.....	40
7. РАЗЛИКИ ПО ПОЛ И КЛАС.....	48
ЗАКЛЮЧЕНИЕ.....	49
СПРАВКА ЗА НАУЧНИТЕ И ПРАКТИЧЕСКИТЕ ПРИНОСИ.....	58
ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИОННОТО ИЗСЛЕДВА- НЕ.....	59
УЧАСТИЯ В НАУЧНИ ФОРУМИ С ДОКЛАДИ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТА- ЦИОННОТО ИЗСЛЕДВАНЕ.....	60

През последните години, усилията на изследователите в областта на психопатията са насочени към по-задълбоченото проучване и изследване на психопатните личностни характеристики в детска и юношеска възраст. Това е важна изследователска задача, която би допринесла значително за вникването в същността на състоянието, водещо понякога до сериозни антисоциални прояви и за разбиране на етиологията на психопатията, което от своя страна ще се отрази значително, както върху практическата работа в клиничен контекст с психопатните личности, като в изследователски план за разработването на надеждни и валидни инструменти за ранна идентификация на потенциални психопатни случаи (Salekin & Lynam, 2010). В тази посока, данните, получени за потенциалните ползи от ранните психосоциални интервенции с деца в ранна възраст, демонстриращи психопатни характеристики, и с техните семейства, са окуражаващи за насочване на допълнителни изследователски усилия в тази посока (McDonald et al., 2011, Hawes et al., 2011, Pasalich et al., 2012). Съвременните изследвания на психопатните черти в юношеска възраст свидетелстват за резултати и характеристики, които са изключително близки до тези, получени при възрастни по отношение на стабилност на личностните черти, връзка с поведенчески разстройства и агресивно поведение, както и по отношение на емоционалното и когнитивно функциониране. По тази причина изследването на психопатните черти в нормативни неклинични извадки в юношеска възраст може да допринесе за обогатяване на познанието за процесите, стоящи в основата на развитието на психопатните черти. Така би могло да се разшири разбирането на анормалните криминално проявени психопатни личности чрез задълбоченото изучаване на особеностите на психопатните характеристики при индивиди, при които психопатните черти не са достигнали клинично проявление (Piquero et al., 2012). Затова, прецизната оценка на психопатните черти в детска и юношеска възраст е ключов въпрос за адекватната преценка на развитийните модели на психопатията и за оценката на ефективността на ранните интервенции.

Настоящата дисертация има за цел да разгледа една от съвременните теории за същността на психопатията, и по-конкретно да провери релевантността на теоретичния обяснителен модел, предложен от К. Патрик, Д. Фоулс и Р. Крюгер (Patrick, Fowles & Krueger, 2009). Постулираният от тях Триархичен модел представя психопатията като изграждаща се от три фенотипни конструкта – *Невъздържаност*, *Дързост* и *Бруталност* и има амбицията да обхване както класическите постановки, така и съвременните изследвания в областта. Според авторите, Триархичният модел има добри обяснителни възможности за разнообразните изяви на психопатните личности: импулсивно и антисоциално поведение, съществен дефицит в капацитета за емпатия, проявяващ се в експлоатиращо поведение, без поява на чувство за вина и угризения, съчетано понякога с убеждение в собственото превъзходство над околните и стремеж за доминиране в социалните взаимоотношения и емоционална устойчивост. Така, К. Патрик и съавт. (Patrick et al., 2009), позовавайки се на класическия труд на Х. Клекли (1976) смятат, че с помощта на Триархичния модел и операционализирания на негова основа самооценъчен въпросник - *Триархична мярка за психопатия* (TriPM, Patrick, 2010b), може да оцени и задълбочи разбирането както на психопатната личност,

която функционира по сравнително адаптивен, но все пак увреждащ околните начин, така и на криминално проявените психопати. За оценката на модела е от съществена важност проверката на взаимовръзките и каузалните отношения на заложените в него конструкти с доказаните в литературата връзки между психопатията и други личностни черти, нагласи и видове поведение.

1. ПСИХОПАТНАТА ЛИЧНОСТ – ТЕОРЕТИЧНИ МОДЕЛИ И ПОДХОДИ ЗА АНАЛИЗ

Първа глава представлява кратък преглед на характеристиките на психопатната личност. Психопатията е патологичен синдром, включващ специфични поведенчески отклонения при наличието на определени емоционални и междуличностни характеристики (Patrick et al., 2009). Традиционната представа за психопатията в литературата по детска психопатология е свързана с концепта за „екстернализирани“ проблеми (Achenbach & Edelbrock, 1978). Но психопатията се разглежда като отделно проявление, тъй като се свързва с намалена емоционална реактивност, за разлика от екстернализирани проблеми, където овладяването на импулсите и прекалената емоционална реактивност се смятат за водещи особености. Така, за психопатията е характерно т. нар. „емоционално отдръпване“, разбирано като липса на нормална емоционална сензитивност и социална свързаност, подчертавано в работите на редица изследователи (Cleckley, 1976; Lykken, 1995; McCord & McCord, 1964; Patrick et al., 1993).

Разгледаните историческите концепции идентифицират три групи черти: 1). насилствени и антисоциални действия, без признаци на ирационално мотивирано поведение, невъздържаност, импулсивност, безотговорност; 2). чар, самоувереност, склонност към междуличностна доминантност, търсене на внимание, убедителност в социалните интеракции и плитък афект и 3.) склонност към бруталност, емоционална студенина и коравосърдечно възползване от околните. Ключов е приносът на Х. Клекли (Cleckley, 1976), който дефинира психопатията като скрита сериозна патология под „маската“ на нормалността. Х. Клекли (Cleckley, 1976) не оценява психопатите като зли и коравосърдечни, а като приятни и добре приспособени, и същевременно непредвидими и незаслужаващи доверие. За целите на диагностиката Х. Клекли съставя „клиничен профил на психопата“, представляващ списък от 16 характеристики (Cleckley, 1976), групирани от К. Патрик (Patrick, 2006; 2010a; 2010b), в три концептуални категории. Първата се състои от индикатори на добро психологично приспособяване. Индикаторите от тази група отразяват не само отсъствието на психично заболяване, но са и фактори, които биха могли да предпазят личността от появата на такова, както и да предскажат психосоциалното благополучие. Тежката поведенческа патология на психопатите съставя втората диагностична категория. В третия клъстер са представени индикатори за емоционална неотзивчивост и нарушена социална свързаност. Въз основа на работата на Х. Клекли (Cleckley, 1976) К. Патрик и съавт. (Patrick et al., 2009) формулират Триархичния модел на психопатията, който е фокус на настоящата дисертация.

В първа глава се разглеждат и съвременните концептуализации за психопатията, представен е синтезирано възгледът на Р. Хеър и разработеният от него *Контролен*

списък на признаци за психопатия (*Psychopathy Checklist, PCL, PCL-R* в ревизираната си версия, Hare, 1999, 2003). Обърнато е внимание на теоретичните възгледи за различията между първична и вторична психопатия и ролята на антисоциалните прояви и тревожността, които биха могли да изяснят някои от съществените противоречия за същността на психопатията. Дискусионният въпрос в научните среди за структурата на психопатията – дали става дума за единен конструкт или комбинация от няколко относително независими дименсии е разгледан като преход за представянето на Триархичния модел на психопатията, състоящ се от конструктите *Невъздържаност*, *Дързост* и *Бруталност*. *Дързост* обхваща характеристики като социална увереност, склонност към авантюризм и емоционална устойчивост. *Бруталност* се характеризира с коравосърдечие, жестокост и хищническо поведение. *Невъздържаност* съдържа личностни особености като импулсивност, враждебност и недоверие и емоционална неуравновесеност (Patrick & Drislane, 2015).

В таблица 1. са изведени основните особености на фенотипните конструкти, личностните характеристики и поведенческите прояви на трите изграждащи блока на психопатията в рамките на Триархичния модел.

Таблица 1. Триархичен модел на психопатията на К. Патрик, Д. Фоулс и Р. Крюгер (Patrick et al., 2009) – фенотипни характеристики, личностни черти и поведенчески особености на конструктите *Невъздържаност*, *Дързост* и *Бруталност*

	<i>Невъздържаност</i>	<i>Дързост</i>	<i>Бруталност</i>
Фенотипни характеристики	<ul style="list-style-type: none"> • проблеми с контрола върху импулсите, • нарушената саморегулация на афектите, • неспособност за отлагане на задоволяване на желанията, • липсата на умения за планиране и предвиждане, • враждебност 	<ul style="list-style-type: none"> • наличие на капацитет за запазване на спокойствие в непознати и заплашителни ситуации, • способност за бързо възстановяване от стресогенни събития, • толерантност към непознатото и опасността • самоувереност 	<ul style="list-style-type: none"> • липса на емпатия • липса на близки отношения на привързаност • бунтарство • търсене на вълнения • експлоатиращо поведение • инструментална и проактивна агресия • търсене на възбуда и придобиване на усещане за сила и мощ чрез деструктивно поведение и жестокост
Личностни черти	<ul style="list-style-type: none"> • импулсивност и негативна емоционалност 	<ul style="list-style-type: none"> • социална доминантност, ниски нива на стрес и склонност към авантюризм 	<ul style="list-style-type: none"> • доминантност и ниска потребност от принадлежност

<p>Поведенчески особености</p>	<ul style="list-style-type: none"> • безотговорност, • нетърпение, • импулсивни действия с негативни последици, • недоверчивост, • мнителност, • реактивна агресия 	<ul style="list-style-type: none"> • невъзмутимост, • социална уравновесеност, • социална ефективност, • убедителност, • издръжливост, • смелост 	<ul style="list-style-type: none"> • експлоатация, конфронтация, егоистично поведение • умишлени увреждащи действия • незаинтересованост към преживяванията на околните • повърхностни взаимоотношения • арогантност • вербална агресия • пренебрежение към авторитетите • физическа жестокост към хора и/или животни • „хищническа“ и проактивна агресия, деструктивно търсене на възбуда
---------------------------------------	--	--	---

Въпреки че разбирането за психопатията частично или в голяма степен се припокрива с критериите за диагностициране на антисоциалното личностово разстройство според Петото издание на „Диагностичния и статистически наръчник на психичните разстройства, пето издание“ (DSM–5; American Psychiatric Association, 2013) повечето изследователите и теоретици в областта са съгласни, че двата конструкта не са идентични (напр. Kiehl, 2008; Lilienfeld, 1994; Patrick et al., 2013a). Някои общи характеристики са слабият контрол върху импулсите, безотговорността и липсата на разкаяние, но психопатията включва допълнителни афективни и междуличностни особености, като например дефицит в способността за емпатия, плитките морални емоции, липса на съвест. Според мнението на някои изследователи (Patrick et al., 2009; Berg et al., 2013) съдържа също така и такива черти като *Дързост* - социална уравновесеност, авантюризъм, ниски нива на реактивност при стрес. Включването на такива черти, които притежават адаптивни качества, от една страна спомага за разграничаването на психопатията от антисоциалното личностово разстройство, за което са налични данни, че в голям процент от случаите корелира с повишен емоционален дистрес (Patrick et al., 2013; Venables, Hall, & Patrick, 2014). От друга страна основания за включването на такъв конструкт е работата на изследователи като Х. Клекли (1976), който настоява, че са налични елементи на позитивното адаптиране на психопатната личност, които заедно с особеностите в поведенческата патология и дефицитите в емоционалната сфера са индикатори за психопатия. Така, съвременните концептуализации включват характеристики като безстрашно доминиране (Lilienfeld & Andrews, 1996) или *Дързост* (Patrick, 2010b).

Триархичната мярка за психопатия (Triarchic Psychopathy Measure, TriPM, Patrick, 2010b) е инструмент, при който са операционализирани психопатните характеристики в термините на личностни черти, а не се набляга толкова на експлицитното

антисоциално поведение, което го прави напълно подходящ за оценка на риска от деликвентно поведение. Данните от съвременни изследвания в неклиничен контекст с възрастни (Driscoll et al., 2014b), и с юноши (Somma et al., 2016) показват, че резултатът по TriPM статистически значимо предвижда сериозни деликвентни прояви.

Според Триархичния модел (Patrick et al., 2009) личностите, които се отличават с високи равнища на *Невъздържаност*, биха могли да бъдат определени като психопати, единствено, ако са налични и фенотипните характеристики на *Дързост* и/или *Бруталност*, които ще допринесат за по-различното проявление на *Невъздържаността*, привнасяйки коравосърдечност или убедителност. Наличието на една единствена фенотипна характеристика не е достатъчно за коректното представяне на психопатията. К. Патрик и Л. Дрислейн (Patrick & Driscoll, 2015) подчертават, че конструктите на Триархичния модел могат да бъдат съотнесени към дименционалните личностни модели, като конструктите *Невъздържаност*, *Дързост* и *Бруталност* произхождат от литературата по психопатология и поради това отразяват основните теми в тази област. Слабият контрол върху импулсите (*Невъздържаност*), заедно с хищническото експлоатиране на околните (*Бруталност*) са подчертавани в различна степен в историческите концепции на психопатията, както и в литературата по криминална психопатия и екстернализирани проблеми в юношеска и зряла възраст. Тези конструкти се свързват с някои от дименсиите на импулсивно-противопоставително поведение и с чертите на *коравосърдечност и неемоционалност*, които отразяват психопатните характеристики на личността, видими още в детска възраст (Frick & Marsee, 2006; Frick & White, 2008) и съответните фактори, отговарящи за невъздържаното поведение и коравосърдечната агресия, които имат отношение към екстернализираните проблеми в зряла възраст (Krueger et al., 2007; Patrick et al., 2013b).

Данните, представени в настоящата дисертация, са получени с помощта на *Триархична мярка за психопатия (Triarchic Psychopathy Measure, TriPM, Patrick, 2010b)*. Публикуваните резултати показват добри прогностични възможности на TriPM спрямо резултатите, получени с други популярни инструменти за психопатия. Процентът на обяснената дисперсия е по-голям, когато се прогнозира данните от други самоописателни инструменти и в извадка от студенти достига до 79% по отношение на PPI (*Psychopathic Personality Inventory*); 76% за SRP-III (*Hare Self-Report Psychopathy Scale*) и 74% за YPI (*Youth Psychopathic Traits Inventory*) (Patrick et al., 2009).

Фокус на настоящата разработка е детайлното разглеждане и оценка на факторната структурата на TriPM с български юноши, както и анализ на надеждността на TriPM: вътрешна съгласуваност и тест-ретест надеждност (глава 4). В процеса на адаптиране на TriPM за български условия валидността е оценена чрез връзките с други инструменти, оценяващи близки конструкти, напр. *Тъмната триада – кратка версия (Short Dark Triad, SD3, Jones & Paulhus, 2014)*, (глава 5.); *Юношески въпросник за психопатни черти (Youth Psychopathic Traits Inventory, YPI, Andershed et al., 2002)*, за който е налице българска адаптация (Калчев, 2016), (глава 6., 6.1.); *Въпросникът за коравосърдечност и неемоционалност (Inventory of Callous-Unemotional Traits, ICU, Frick, 2004)*, с българска адаптация от П. Калчев (2017), (глава 6., 6.2.); *Юношеска скала за нарцисизъм*, (Калчев, 2014), (глава 6., 6.3.); *Скала за морална не-*

ангажираност (Bandura et al., 1996, Калчев, 2010), (глава 6., 6.4.); *Скала за екстернализирани проблеми на развитието* (СЕПР, Калчев, 2010) и *Скала за садистични наклонности* (*Varieties of sadistic tendencies*, VAST, Paulhus & Jones, 2015), (глава 6., 6.5.).

2. ФАКТОРНА СТРУКТУРА НА ТРИАРХИЧНА МЯРКА ЗА ПСИХОПАТИЯ

Изследвани лица

Българският вариант на инструментариума е апробиран върху юношеска възраст с 1061 изследвани лица, от които 480 момчета и 565 момичета, 16 неотбелязали, на възраст от 13 до 18 години. Извадката е относително балансирана по пол, като момчетата са 45,2%, а момичетата 53,3%, а 1,5% са лицата, които не са посочили пола си. Броят на всички изследвани лица (пълни протоколи) варира от 971 до 981. Изследването е проведено групово и анонимно в рамките на един учебен час в класната стая в училища в гр. София. По желание изследваните лица могат да отбележат личен код върху протокола, въз основа на който впоследствие да получат персонална информация за резултата. Данните са събрани от автора на четири етапа, като на всеки един от етапите в изследователския набор от инструменти присъства *Триархична мярка за психопатия* (TriPM), заедно с *Тъмната триада–кратка версия* (SD3), и се добавят други въпросници, оценяващи конструкти, релевантни за проверката на валидността на посочените скали. При оценката на факторната структура на TriPM събраните данни са групирани в две извадки - *Извадка 1* (N=467) и *Извадка 2* (N=437). За проверка на времевата стабилност на конструктите е проведено и тест-ретест изследване, с интервал от три-пет месеца, като получената извадка със съвпадащ код от първия и втория момент на изследването, е 130 изследвани лица.

Инструментарий

Триархичният модел е операционализиран от К. Патрик (Patrick, 2010b) в самоописателен инструмент, наречен *Триархична мярка за психопатия* (*Triarchic Psychopathy Measure*, TriPM, Patrick, 2010b), състоящ се от 58 айтема, по 19 за скалите *Бруталност* и *Дързост* и 20 за *Невъздържаност*. Оценката става посредством 4-степенна Ликертова скала на съгласие, от „Изцяло невярно“ до „Напълно вярно“. Формирането на айтемите за *Дързост* е извършено на основата на конструкта „*Безстрашна доминантност*“, (Фактор 1) от *Въпросника за психопатната личност* – (*Psychopathic Personality Inventory*, PPI, Lilienfeld & Andrews, 1996), тъй като отразява социалната увереност, ефикасност и невъзмутимост, характерни за психопатната личност според изследванията на Х. Клекли (Cleckley, 1976) и демонстрира конвергентна валидност с мерки за нарцисизъм, търсене на възбуда и липса на емпатия (Patrick, 2010b). За изготвянето на твърденията, оценяващи *Невъздържаност* и *Бруталност*, са използвани субфакторите „*Обща невъздържаност*“ и „*Коравосърдечна агресия*“ от *Въпросника за проблеми от екстернализирания спектър* (*Externalizing Spectrum Inventory*, Krueger et al., 2007), който е конструиран за оценка на проблемни

поведения и личностни черти в областта на екстернализираната психопатология, в съответствие с DSM-IV.

Триархичната мярка за психопатия принципно е предназначена за използване в зряла възраст в масова извадка, но е налице стремеж за проверка на възможността за употребата на инструмента и в юношеска възраст (напр. Somma et al., 2016).

Българският превод на TriPM е направен от П. Калчев, К. Ханчева и С. Колева, три независими превода, обсъдени до достигането на съгласие.

Примерни айтеми:

Невъздържаност:

- „Навличал съм си неприятности, защото не съм отчитал последиците от действията си.“

Бруталност:

- „Не изпитвам особено съчувствие към хората.“

Дързост:

- „Действам добре в непознати ситуации, дори и без подготовка“.

Хипотези:

(а) Предвижда се възпроизвеждане на факторната структура на *Триархичната мярка за психопатия* в български условия, като състояща се от трите изграждащи компонента – *Невъздържаност*, *Дързост* и *Бруталност*, като са налице очаквания избрания инструментариум да демонстрира задоволителни нива на вътрешна консистентност в юношеска възраст.

(б) В съответствие с Триархичния модел (Patrick et al., 2009), се очакват слаби връзки между трите, изграждащи психопатията блока, така че да е видна картина на психопатията като комбинация от множество черти, а не единен синдром.

(в) От друга страна, се прогнозира специфична конфигурация от корелации: очаква се по-силна връзка между *Невъздържаност* и *Бруталност*; *Бруталност* и *Дързост* да са свързани в известна степен, докато *Невъздържаност* и *Дързост* да се припокриват в минимална степен (Patrick et al., 2009).

Резултати

Оценката на факторната структура на TriPM е извършена на два етапа – чрез експлораторен и конфирматорен факторен анализ, върху две независими извадки.

Експлораторен факторен анализ

Експлораторният факторен анализ е извършен върху 467 изследвани лица (*Извадка 1*) по: (а) по метода на главните компоненти и на базата на Пиърсъновата корелационна матрица и (б) по метода на минималните остатъци (MINRES) на база полихорични корелации чрез LISREL 8.72. (Jöreskog et al., 2001). Ротациите и в двата случая са извършени по Варимакс и Промакс. Резултатите по MINRES обаче имат предимство, тъй като в строг смисъл използваната 4-степенна Ликертова скала за отговори е с рангов характер.

Факторът *Бруталност* (Patrick, 2010a, 2010b) съдържа твърдения, измерващи липсата на емпатия, търсене на силни усещания, физическа, релационна и деструк-

тивна агресия и липса на честност. Въз основа на експлораторния факторен анализ, към този фактор се разпределят 18 айтема, като с най-високи факторни тегла са твърденията, измерващи дефицита в способността за емпатия. Към *Бруталност*, освен 15 от оригиналните айтема, се добавят и 3 от *Невъздържаност*, които обаче на съдържателно ниво има основание да останат към фактора *Бруталност*, тъй като отразяват нагласи и поведение на грубо незачитане на другите, напр., „Изигравал съм хора, за да им взема парите.“, освен, че съдържа идеята за експлоатиращо околните поведение без усещане за вина или разкаяние, показва по-високо факторно тегло при разпределението към *Бруталност*. Относно твърденията „Случвало се е да ограбят друг човек.“ и „Случвало се е да крада от спряла кола.“ може да се разсъждава, че отразяват в значителна степен склонността на личността към експлоатиращо другите поведение, инструментална и проактивна агресия, а не толкова импулсивните действия.

По сходен начин, три айтема, оригинално част от *Бруталност*, се разпределят към фактора *Невъздържаност*. Два от тях оценяват тенденцията за търсене на силни усещания: „Тръпката е по-голяма, ако нещата, които правиш са и малко опасни.“ и „Кефи ме да участвам в автомобилни гонки.“. Твърдението „Отвърщам на обидите.“, измерващо според К. Патрик (Patrick, 2010b) релационната агресия като част от конструкта *Бруталност*, също се разпределя към *Невъздържаност*. Така получените данни от факторния анализ поставят въпроса за разграничението на поведението, продиктувано от ниска саморегулация и слаб контрол върху импулсите, и тенденцията на личността да доминира, пренебрегвайки опасностите. Резултатите още веднъж свидетелстват за очакваната по-силна връзка между *Бруталност* и *Невъздържаност*, възпроизведена и при вътрешно корелационния анализ, представен по-долу.

При фактора *Дързост* разместванията са минимални. Към този фактор, освен оригиналните 19 твърдения, разпределени от К. Патрик (Patrick, 2010b) в три подгрупи – *Поведение в междуличностните отношения* (убедителност, социална сигурност, доминантност), *Емоционален опит* (издръжливост, самоувереност, оптимизъм) и *Склонност към рисково поведение* (кураж, безстрашие и толерантност към неопределеност), се добавят и по едно твърдение от факторите *Бруталност* – „Понякога ми харесва да командвам и да се разпореждам с хората.“, което на съдържателно ниво е много близко до заложената в концепта *Дързост* идея за стремежа и склонността на личността да доминира в социалните взаимоотношения, без това да ѝ носи напрежение или тревога, както и от *Невъздържаност* – „Спазвам ангажиментите, които съм поел.“, с обратен знак, като е важно да се отбележи, че този айтем има относително близки факторни тегла (0,37) по *Дързост* и по *Невъздържаност* (0,27). За проверка на принадлежността на твърдението, във втората независима извадка (N=437) теглата на айтема са освободени едновременно по двата латентни фактора: *Невъздържаност* и *Дързост*. Резултатите показват по-високо факторно тегло по *Невъздържаност* 0,47 спрямо 0,18 по *Дързост*. От тази гледна точка данните потвърждават, че твърдението „Спазвам ангажиментите, които съм поел.“ е по-добър индикатор на *Невъздържаност*, и в следващите анализи е разпределено към този фактор.

Конфирматорен факторен анализ

На следващия етап двата алтернативни варианта на структурата на TriPM са оценени с помощта на конфирматорен факторен анализ в независима извадка – *Извадка 2*. Конфирматорният анализ е осъществен по метода на максималната вероятност (*Maximum Likelihood*, ML, чрез LISREL 8.72. (Jöreskog et al., 2001). Индексите за степен на съответствие са представени на таблица 2.1

Таблица 2.1. Индекси за степен на съответствие на два модела на Триархична мярка за психопатия (TriPM): оригинална и модифицирана структура, Извадка 2 (ML-метод, N=437)

Модел	χ^2	df	SRMR	RMSEA	CFI	NNFI
Модел 1: оригинална структура	5303,69	1592	0,085	0,073	0,85	0,85
Модел 2: модифицирана структура	4950,12	1592	0,085	0,070	0,86	0,85

Забележка: SRMR – *Standardized Root Mean Squared Residual*; RMSEA – *Root Mean Square Error of Approximation*; CFI – *Comparative Fit Index*; NNFI – *Non-Normed Fit Index*.

Тъй като Модел 1 и Модел 2 са производни един от друг, те могат директно да бъдат сравнявани на база редукция на стойностите на χ^2 . Съответно $\Delta\chi^2 = 353,57$ показва подобряване на степента на съответствие на данните с емпирична матрица и предимството на Модел 2. От останалите индекси на степен на съответствие RMSEA, както и SRMR, макар и не особено високи, остават в интервала на приемливите стойности (вж. Jöreskog & Sörbom, 1993; Kline, 1998; Harrington, 2009), но стойностите на CFI и NNFI са под 0,90. Един от възможните проблеми е свързан с използвания метод на анализ: по максималната вероятност, тъй като в случая не е изпълнено условието за мултивариативно нормално разпределение на данните. Ето защо, на следващия етап бяха използвани всички налични протоколи (*Извадка 1 + Извадка 2*, N=904), като данните са анализирани по метода на максималната вероятност, устойчив на нарушения в нормалното разпределение (*Robust Maximum Likelihood*, RML), с използване на асимптотичната ковариационна матрица чрез LISREL 8.72. (Jöreskog et al., 2001). Индексите за степен на съответствие са представени на таблица 2.2.

Таблица 2.2. Индекси за степен на съответствие на два модела на Триархична мярка за психопатия (TriPM): оригинална и модифицирана структура, Извадка 1 + Извадка 2 (RML-метод, N=904)

Модел	S-B χ^2	df	SRMR	RMSEA	CFI	NNFI
Модел 1: оригинална структура	7722,83	1592	0,10	0,065	0,90	0,90
Модел 2: модифицирана структура	6991,44	1592	0,10	0,061	0,92	0,91

Забележка: S-B χ^2 – *Satorra-Bentler χ^2* ; SRMR – *Standardized Root Mean Squared Residual*; RMSEA – *Root Mean Square Error of Approximation*; CFI – *Comparative Fit Index*; NNFI – *Non-Normed Fit Index*.

Резултатите отново показват предимство на Модел 2, както и по-ниска стойност на RMSEA. Наистина SRMR е на границата на неприемливата стойност от 0,10, но CFI и NNFI са над 0,90 (стойностите на χ^2 в таблица 2.1. и таблица 2.2 не е коректно да се сравняват директно, тъй като от една страна, са изчислени по различен алгоритъм, а от друга: са повлияни от броят на изследваните лица). В заключение: макар данните да потвърждават основанията за модифициране на оригиналната структура на TriPM, оценката на степента на съответствие на *Триархичната мярка за психопатия* при български юноши се нуждае от допълнително валидиране.

При модифицираната факторна структура на TriPM, към фактора *Бруталност* са отнесени три твърдения от *Невъздръжаност*, оценяващи склонността към кражба – „Изигравал съм хора, за да им взема парите.“, „Случвало се е да ограбя друг човек.“, и „Случвало се е да крада от спряла кола.“, като и трите и при експлораторния анализ с *Извадка 1* също бяха разпределени към *Бруталност*. Тези три айтема в български условия измерват нагласите на личността да действа по безкомпромисен и груб начин за придобиването на желаното и вероятно се асоциират с насилие и интрузивна агресия. За разлика, останалите два айтема от поскалата „кражба“: „Взимал съм неща от магазина, без да плащам.“ и „Взимал съм пари от нечия чанта/портфейл без да питам.“, както при експлораторния, така и при конфирматорния факторен анализ, принадлежат към *Невъздръжаност*. Би могло да се заключи, че описаните поведения в тези айтеми се асоциират от изследваните юноши с по-малка степен на агресия, директно упражнена върху друг човек, тъй като имплицитно съдържат в себе си идеята, че подобни действия рядко се извършват в присъствието на другия, и отразяват в по-голяма степен личностната фенотипна склонност към *Невъздръжаност*. Тези резултати могат да се разглеждат като аргумент за тяхната принадлежност към *Невъздръжаност*. Накратко, получените резултати, свидетелстващи за необходимостта от модифициране на факторната структура на TriPM с преразпределянето на айтеми между факторите *Невъздръжаност* и *Бруталност*, ако се имат предвид теглата от експлораторното изследване, пораждаат и очаквания за по-силни връзки между *Бруталност* и *Невъздръжаност*.

Според факторното решение от пълната извадка, с най-високи факторни тегла към фактора *Невъздръжаност* са твърденията, описващи поведения и нагласи на личността, които изразяват нейното безотговорно отношение и проблемна импулсивност, т.е. същината на *Невъздръжаността* като фенотипна характеристика, така като е заложена в Триархичния модел на К. Патрик и съавт. (Patrick et al., 2009). Три айтема от *Бруталност* се преразпределят към *Невъздръжаност*, като два представляват т.нар. подскала „търсене на силни усещания“: „Тръпката е по-голяма, ако нещата, които вършиш, са и малко опасни.“ и „Кефи ме да участвам в автомобилни гонки.“. Идентично, както и при анализа върху *Извадка 1*, тези твърдения съставят част от фактора *Невъздръжаност*. Обяснението на тези данни може да се търси в заложеното съдържание, което, ако се разбира като склонността на личността да търси ситуации, характеризиращи се със силна стимулация, е по-близко до конструкта *Невъздръжаност*, тъй като представлява едната част от континуума „склонност към отегчение – търсене на възбуда“ и отразява проблемите на личността със самоконтрола. По отношение на твърдението „Отвърщам на обидите.“, измерващо според К.

Патрик (Patrick, 2010a, 2010b) “релационната агресия”, както и при експлораторния факторен анализ върху първата извадка, така и при настоящите данни, се разпределя към *Невъздържаност*. На съдържателно ниво този айтем отразява реактивното агресивно поведение на личността, проявено като ответна вербална агресия, и като такъв тип поведение не е в същината си релационна агресия, така като е описана от Н. Крик и Дж. Гротпетер (Crick & Grotpeter, 1995).

Единственият айтем с проблемно факторно тегло от фактора *Невъздържаност* е (27) „Хората често злоупотребяват с доверието ми.“, оценяваш присъщата на психопатната личност алиенация (Patrick, 2010b). Важно е да се отбележи, че в рамките на Триархичния модел, като част от конструкта *Невъздържаност*, е заложено наличието на такива нагласи у личността – враждебност и алиенация, които авторите предполагат, че се появяват в резултат от комбинацията от трудния темперамент в детството, неумелото родителстване, при което личността се научава да взаимодейства с околните по принудителен начин, без да успее да регулира собственото си поведение, така че да участва адекватно в социални взаимоотношения, които да носят взаимна радост, и като краен резултат, понеже не намира отклик и приемане в широк кръг взаимоотношения, развива нагласата за враждебно отношение. Би могло да се предположи, че за по-доброто оценяване на тази характеристика на психопатната личност, би било потенциално полезно да се заложи повече от един айтем с подобно съдържание в *Триархичната мяка за психопатия*.

По отношение на фактора *Дързост* при модифицираната структура на TriPM, с най-високи факторни тегла са твърденията, оценяващи увереността на личността в способността ѝ да влияе на околните, така че да постигне собствените си цели, напр. „Мога да убедя хората да направят това, което искам.“, заедно със склонността към доминантност, самоувереност и търсенето на силни усещания. Като единствен айтем, принадлежащ в оригиналната структура на скалата към друг фактор (*Бруталност*), който в български условия в юношеска възраст оценява *Дързост*, е „Понякога ми харесва да командвам и да се разпореждам с хората.“. На съдържателно равнище това твърдение отразява желанието и склонността на личността да доминира, което е присъщо както за *Дързост*, така и за *Бруталност*. Разликата между двата конструкта може да се търси при задаването на въпроса какво се стреми да постигне един индивид, с водеща личностна характеристика *Дързост* и какво този с водеща *Бруталност*? И при двете фенотипни характеристики се наблюдава стремеж за достигане на усещането за социална мощ и власт. При *Бруталност* това се случва чрез употреба на агресия, експлоатиращо другите поведение и преднамерена жестокост, което поради вкоренената липса на способност за емпатия, може да се разсъждава, че е обвързано със садистичните наклонности на личността, т.е. стремежът и желание за причиняване на болка, посредством която се достига до подчинената позиция на останалите. При *Дързост* склонността към социална доминантност на личността се обвързва с ниските нива на тревожност и страх, и позволява на личността да се чувства уверена в социални ситуации, било то и такива, свързани с риск или неопределеност. При демонстрацията на този вид личностна характеристика в социални ситуации, индивидът е убеден както в личностните си качества, както и полагащата му се позиция в групата, в която той се възприема като водещ и властващ, и очаква да бъде раз-

познат и признат от околните по същия начин. Като пример може да се приведе твърдението „Роден съм за лидер.“, с трето най-високо факторно тегло, при което ясно си личи съдържащата се идея за нарцисизма на личността и агресивното, властващо поведение е начин за демонстриране на това превъзходство.

Така, според получените данни към фактора *Невъздържаност* се добавят три твърдения от *Бруталност*, към *Невъздържаност* се разпределят три айтема от *Невъздържаност*, а към фактора *Дързост* се добавя едно твърдение от *Бруталност*. Съответно в българския вариант за юношеска възраст на TriPM факторът *Бруталност* се състои от 18 айтема, а *Невъздържаност* и *Дързост* от по 20 айтема всеки. В съответствие с оригиналния модел (Patrick et al., 2009), резултатите потвърждават и очакваната по-силна връзка между *Невъздържаност* и *Бруталност*.

Корелационен анализ

Данните от корелационния анализ имат принципно значение при оценката на модела, тъй като се очакват специфични връзки между изграждащите фенотипни конструктори.

Таблица 2.3. Корелации между компонентите на Триархична мярка за психопатия (TriPM) на латентно равнище от конфирматорния анализ, както и корелации (r на Пиърсън), (N=904)

TriPM	Бруталност	Невъздържаност	Дързост
Бруталност	1	0,54	0,24
Невъздържаност	0,468*	1	0,16
Дързост	0,237*	0,129*	1

* $p < 0,01$

Забележка: над главния диагонал са дадени стойностите от корелациите на латентно равнище, от конфирматорния анализ, а под главния диагонал - r на Пиърсън.

Получените корелации между компонентите на TriPM са в подкрепа на заложените в теоретичния модел по-силни връзки между *Бруталност* и *Невъздържаност*, както и между *Бруталност* и *Дързост*, и по-слаба между *Дързост* и *Невъздържаност* и могат да се интерпретират в подкрепа на издигнатите хипотези. Корелациите на латентно равнище, от конфирматорния анализ по дефиниция са по-силни от корелацията на равнище суров бал (r на Пиърсън), тъй като не са обременени от грешките в измерването на емпиричните индикатори.

Стойностите на вътрешна съгласуваност са задоволителни, а данните от двукратното изследване свидетелстват за времевата стабилност на компонентите, изграждащи TriPM. Така, получените резултати потвърждават добрите психометрични характеристики на инструмента и очертават перспективи за неговото използване за приложни и изследователски цели с български юноши.

3. ФАКТОРНА СТРУКТУРА НА ТЪМНАТА ТРИАДА-КРАТКА ВЕРСИЯ

Тъмната триада–кратка версия (*Short Dark Triad, SD3*, Jones & Paulhus, 2014) е въпросник от 27 твърдения, по 9 за всяка изследваните личностни черти: *Макиавелизъм*, *нарцисизъм* и *психопатия* в съответствие с конструкта Тъмна триада (Paulhus & Williams, 2002). *Макиавелистите* планират предварително действията си, създават съюзи и връзки и се стараят да поддържат положителна репутация. Характерно за *Макиавелистичния* тип личност е увереността в собственото умение и способност да манипулира другите, така че да достигне желания резултат (Jones & Paulhus, 2009). Тази личностна характеристика се разглежда като отразяваща наличието на циничен светоглед, прагматична етика, манипулативност и липса на моралност. Така, ключовите елементи на *Макиавелизъм* в SD3 са: манипулативност, коравосърдечен афект и стратегическо-пресметлива ориентация (Jones & Paulhus, 2014).

Нарцисизъм: нарцистичното поведение се проявява с манипулативност и коравосърдечност, подобно на *психопатията* и *Макиавелизма*, но негова съществена характеристика е чувството за грандиозност и превъзходство над останалите, което може да накара *нарцистичната личност* да реагира агресивно, ако грандиозната представа за усети заплашена (Jones & Paulhus, 2010). Д. Джонс и Д. Полхъс (Jones & Paulhus, 2011a) смятат, че *психопатите* демонстрират коравосърдечието си в краткосрочен план – лъжат за да получат незабавно желаното от тях, независимо от това, че тези лъжи увреждат дългосрочния им интерес. Затова, когато тази склонност към коравосърдечна манипулация се съчетае с други личностни черти, ориентирани към нуждата от незабавно действие, като безразсъдство и незаинтересованост от потенциалните рискове и опасности и търсене на силни усещания и възбуда, се проявява дръзкото и безжалостно, безмилостно криминално поведение (Hare & Neumann, 2008). Д. Джонс и Д. Полхъс (Jones & Paulhus, 2014) посочват, че импулсивността е ключовият елемент за разграничаването на *психопатията* от *Макиавелизма*, като импулсивността, залегнала в тяхната концепция и съответно отразена на съдържателно ниво в айтемите в *Тъмна триада–кратка версия* (SD3), е по-близка до вторичната, а не до първичната психопатия, поставяйки акцент върху антисоциалното поведение, слабия контрол върху импулсите и отмъстителността на *психопатната личност*.

Според теоретичната рамка на Тъмната триада, *нарцистичното* поведение се ръководи от цели, ориентирани към личността, докато безжалостното антисоциално поведение може да бъде предсказано от *психопатията*, а стратегическата ориентация се свързва с *Макиавелизма*. *Психопатията* се различава от *Макиавелизма* по отношение на времевия фокус на проява на поведението (Jones & Paulhus, 2014).

Оценката става посредством 5-степенна Ликертова скала от „Изцяло невярно“ до „Напълно вярно“. *Тъмна триада–кратка версия* (SD3) е предназначена е за използване в масова, неклинична извадка с възрастни. За целта на българската адаптация на инструмента и употребата му в юношеска извадка бяха извършени три независими превода на SD3 от Пламен Калчев, Камелия Ханчева и Светлина Колева, обсъдени до достигането на съгласие.

Примерни айтеми:

- *Макиавелизъм*: „Умно е човек да следи за информация, която може покъсно да се използва срещу други хора.“
- *Нарцисизъм*: „Знам, че съм специален, защото всеки ми го повтаря.“
- *Психопатия*: „Харесва ми да си отъмнявам на хора, които се мислят за важни.“

Резултати и обсъждане

Оценката на факторната структура на SD3 е извършена на два етапа – чрез експлораторен и конфирматорен факторен анализ, върху две независими извадки.

Експлораторен факторен анализ

Експлораторният факторен анализ е извършен в *Извадка 1* по: (а) по метода на главните компоненти и на базата на Пиърсъновата корелационна матрица и (б) по метода на минималните остатъци (MINRES) на база полихорични корелации чрез LISREL 8.72. (Jöreskog et al., 2001). Ротациите и в двата случая са извършени по Варимакс и Промакс. Резултатите по MINRES обаче имат предимство, тъй като в строг смисъл използваната 4-степенна Ликертова скала за отговори е с рангов характер.

Данните от scree теста на Кетъл свидетелстват в полза на три фактора (36,41% обяснена дисперсия), първият, от които еднозначно се разпознава като *Макиавелизъм*, вторият – като *нарцисизъм* и третия като – *психопатия*. Заедно с това, налице са и размествания при някои от айтемите, които заслужават специален коментар. Например, твърдението „Трябва да изчакаш подходящия момент, за да си го върнеш на някого.“, предназначено за оценка на личностната черта *Макиавелизъм*, е разпределено към *Психопатия*. Подобна промяна обаче, в частност по отношение на посочения по-горе айтем, поражда съдържателен проблем, тъй като според авторите на SD3 импулсивността е ключов момент за разграничаване на *Макиавелизма* от *психопатията*: първият случай предполага стратегия и планиране, а вторият – ориентация към незабавно удовлетворение, дори, ако това компрометира дългосрочните интереси (Jones & Paulhus, 2014). Факторът *Макиавелизъм* се формира от общо осем твърдения, от които едно е формулирано за оценка на *нарцисизъм*: „Настоявам за уважението, което заслужавам.“, което според Д. Джонс и Д. Полхъс (Jones & Paulhus, 2014) измерва убедеността на нарцисичната личност в собственото ѝ превъзходство над останалите. При експлораторния анализ към фактора *Нарцисизъм*, освен оригиналните 9 твърдения, е разпределен и един айтем от *Макиавелизъм*, оценяващ манипулативността на личността – „Обичам да манипулирам по умел начин другите, за да постигна това, което искам.“, като този айтем демонстрира сходни факторни тегла по факторите *Макиавелизъм* (0,41) и *Нарцисизъм* (0,45).

Факторно разпределение на **конфирматорния анализ** върху втората независима *Извадка 2* е направено по метода на максималната вероятност, устойчив към нарушения в нормалното разпределение (Robust Maximal Likelihood, RML). Получените данни свидетелстват за запазване на оригиналната факторна структура на SD3, като се наблюдава промяна в ранжирането на някои айтеми вътре в самите фактори. При конфирматорния факторен анализ е тествани и разпределението на айтемите, които при експлораторния факторен анализ бяха отнесени към фактори, различни от

оригиналните, като бяха натоварени едновременно и по двата фактора. При натоварването на айтема „Трябва да изчакаш подходящия момент, за да си го върнеш на когото трябва.“ едновременно по *психопатия* и *Макиавелизъм*, факторното тегло по *Макиавелизъм* е 0,51, а по *психопатия*: 0,29. Този резултат, заедно с представените съдържателни аргументи, доведе до решението за запазване на оригиналната структура на фактора. По същия начин беше процедирано по отношение на „Готов съм да кажа каквото и да е, само за да получа това, което искам.“ (*психопатия*), който в рамките на експлораторния анализ демонстрира сходни тегла по *психопатия* и *Макиавелизъм*. В рамките на конфирматорния анализ, освобождаването на теглата и по двата фактора води отново до близки стойности. Очевидно заложената идея за разграничаване на манипулативното поведение, характерно и за двата типа личности върху акцента „незабавно удовлетворение“ на желанията не е достатъчно добре отразена в съдържанието на този айтем. Като се имат предвид обаче теоретичните постановки, заложи в „Тъмната триада“ за ключовата разлика между *Макиавелизъм* и *психопатия*, състоящата се в умелия поведенчески контрол на личността, е предпочетено запазването на оригиналната структура на скалата.

В заключение може да се каже, че на база на проведените факторни анализи върху независими извадки, както и върху обединените данни от двете извадки, в българската адаптация на *Тъмната триада – кратка версия* за юношеска възраст се запазва оригиналната факторна структура, предложена от Д. Джонс и Д. Полхъс (Jones & Paulhus, 2014), като всеки от оценяваните конструкти – *Макиавелизъм*, *нарцисизъм* и *психопатия* се изгражда от по девет твърдения.

Получените резултати от вътрешните корелации (r на Пиърсън) между трите скали на SD3, заедно със стойностите от корелациите на латентно равнище потвърждават очакваната по-силна степен на корелация между *Макиавелизъм* и *психопатия*, установена в изследването на Д. Джонс и Д. Полхъс (Jones & Paulhus, 2014). Различие има единствено по отношение на връзката между *Макиавелизъм* и *нарцисизъм*. *Макиавелизъм* корелира в слаба степен с *нарцисизъм* $r=0.18$, а в български условия стойността на връзката е значително по-висока: $r=0.40$. Връзката между *Макиавелизъм* и *психопатия* при Д. Джонс и Д. Полхъс (Jones & Paulhus, 2014) при масова извадка от 489 възрастни, средна възраст 30,7 години и $SD=10.9$, е $r=0.50$, а в настоящото изследване е 0.51, което е почти идентичен резултат. По отношение на корелацията между *психопатия* и *нарцисизъм* получените данни отново са много сходни - в изследването на Д. Джонс и Д. Полхъс (Jones & Paulhus, 2014) е установена умерена позитивна корелация от $r=0.34$, при български юноши получената стойност на връзката е почти идентична: $r=0.35$. По-силната корелация на латентно равнище между *Макиавелизъм* и *психопатия* (0,74) показва свързаността на измерваните конструкти и известно припокриване на измерваното съдържание. Подобен резултат е получен и в изследване с холандски юноши, в което след отстраняване на няколко айтема с ниски тегла, корелацията между *Психопатия* и *Макиавелизъм* от конфирматорния модел също е 0,86 (Pabian et al., 2015).

4. НАДЕЖДНОСТ НА ТРИАРХИЧНАТА МЯРКА ЗА ПСИХОПАТИЯ И ТЪМНАТА ТРИАДА-КРАТКА ВЕРСИЯ

В тази глава е разгледана надеждността на *Триархичната мярка за психопатия* (TriPM) и на *Тъмната триада-кратка версия* в българска юношеска извадка. Предмет на оценка са два вида надеждност - вътрешна съгласуваност (α на Кронбах) и средно равнище на интеркорелации на компонентите в скалите, както и тест-ретест надеждност, изследвана във времеви интервал от между три и пет месеца, позволяващ проверката на стабилността на оценяваните конструкции.

Таблица 4.1. Вътрешна съгласуваност на субскалите и дименсиите на Триархична мярка за психопатия (TriPM): алфа на Кронбах и средно равнище на интеркорелации (MIC)

СКАЛИ		Момчета	Момичета	ОБЩО
Дързост (20)	α	0,80	0,82	0,81
	MIC	0,17	0,19	0,18
Бруталност (18)	α	0,84	0,86	0,86
	MIC	0,23	0,25	0,26
Невъздържаност (20)	α	0,82	0,84	0,83
	MIC	0,18	0,21	0,19

Забележки:

(а) в скоби е даден броят на айтемите, формиращи дадения показател.

(б) при оценката на стойностите общо за момчетата и момичетата са включени и лицата с неозначен пол.

Резултатите свидетелстват за задоволителни стойности на вътрешна съгласуваност и потвърждават надеждността на инструмента за оценка на психопатните личностни черти в юношеска възраст в български условия. Получените данни са съпоставими с резултатите, получени от А. Сома и съавт. (2016) при изследване на психопатия в неклинични извадки с италиански юноши.

Таблица 4.2. Вътрешна съгласуваност на субскалите на Тъмната триада-кратка версия (SD3): алфа на Кронбах и средно равнище на интеркорелации на айтемите (MIC) в българска юношеска извадка (N=987) и в оригиналното изследване на Д. Джонс и Д. Полхъс (N=489, Jones & Paulhus, 2014)

SD3		Български юноши N = 987	Jones & Paulhus (2014) N= 489
Макиавелизъм	α	0,70	0,71
	MIC	0,20	-
Нарцисизъм	α	0,71	0,74
	MIC	0,22	-
Психопатия	α	0,73	0,77
	MIC	0,23	-

Забележка: всяка от трите скали се формира от по 9 айтема.

Тест-ретест надеждност на Триархична мярка за психопатия

За допълнителна и по-детайлна проверка на психометричните характеристики на TriPM и SD3 е проведено изследване на тест-ретест надеждността. Данните от първото изследване (тест) са събрани в периода октомври - ноември 2015 г. и са върху извадка от 208 ученици от 8., 10., 11. и 12. клас, от 11 паралелки от столична гимназия, които бяха помолени при желание да запишат и запомнят индивидуален код, който да попълнят при последващото изследване. След период от три-пет месеца (март - май 2016г.) е проведено повторно изследване на същите ученици (ретест), като броя на протоколите със съвпадащ код от първия етап на изследването е 130 юноши. Реално броят на събраните протоколи при повторното изследване е 178, но 44 от тях не участват в оценката на тест-ретест надеждността, а и освен това бяха изключени от последваща обработка, за да се избегне дублиране на данните, в случаи, при които изследваното лице не помни дали е попълнило код. Получените резултати от тест-ретест надеждността на TriPM са представени в таблица 4.3

Таблица 4.3. Тест-ретест надеждност на Триархична мярка за психопатия (TriPM)

Скали	Брой лица	X	SD	t тест (p)	r на Пиърсън
Бруталност (t1)	130	29,3615	8,24997	0,204 (0,836)	0,791
Бруталност (t2)		29,2615	8,70405		
Невъздържаност (t1)	128	43,7734	10,02533	0,973 (0,332)	0,783
Невъздържаност (t2)		44,3516	10,33120		
Дързост (t1)	125	56,1280	9,12810	-0,297 (0,767)	0,751
Дързост (t2)		55,9600	8,81933		

Данните са оценени чрез t-тест за зависими извадки. Резултатите не показват статистически значими разлики между двете изследвания, тоест отсъства промяна в равнището на оценяваните конструкции. Тъй като интервалът между двете оценки (три-пет месеца) е достатъчно дълъг, получените резултати биха могли да се тълкуват и по посока на времевата стабилност на оценяваните психопатни черти и на компонентите на Тъмната триада.

Таблица 4.4. Тест-ретест надеждност на Тъмната триада – кратка версия

Скали	Брой лица	X	SD	t тест (p)	r на Пиърсън
Макиавелизъм (t1)	130	29,5462	7,25196	0,301 (0,764)	0,565
Макиавелизъм (t2)		29,3692	7,10294		
Нарцисизъм (t1)	130	27,2306	7,23958	-1,678 (0,096)	0,751
Нарцисизъм (t2)		27,9692	6,95271		
Психопатия (t1)	130	22,1538	7,58258	1,138 (0,257)	0,648
Психопатия (t2)		22,5462	6,84503		

Стойностите на вътрешна съгласуваност на TriPM и SD3 са задоволителни, а данните от двукратното изследване свидетелстват за времевата стабилност на компонентите, изграждащи двете скали.

5. ВРЪЗКИ МЕЖДУ ТРИАРХИЧНА МЯРКА ЗА ПСИХОПАТИЯ И ТЪМНАТА ТРИАДА-КРАТКА ВЕРСИЯ

Хипотези

(а) Очаква се наличието на положителни връзки на фенотипната характеристика *Бруталност* с трите компонента на Тъмната триада, тъй като общата обединяваща характеристика, присъстваща и в трите личностни черти според Д. Джонс и Д. Полхъс (Jones & Paulhus, 2014) е коравосърдечността, преминаваща в междуличностна манипулация. По отношение на *Бруталност* се очаква и наличието на позитивна връзка с *Макиавелизъм* предвид данните от предишни изследвания (напр., Sellbom & Philips, 2013).

(б) *Невъздържаността* се предвижда да корелира най-силно с *Психопатия*, предвид съдържанието на айтемите в SD3 за *Психопатия*, отразяващо проблемите в саморегулацията и резултиращите от тях антисоциални действия на личността. *Невъздържаност*, постулирана като фенотипния тип, при който са налични проблеми с контрола върху импулсите и невъзможност за отлагане на задоволяването би следвало да покаже различен тип връзки с *Психопатия* и *Макиавелизъм*, тъй като според Д. Джонс и Д. Полхъс (Jones & Paulhus, 2011b, 2014) способността за удържане на поведението, разбираана като планиран контрол, е съществената разлика между двете личностни черти.

(в) По отношение на конструкта *Дързост* се очаква най-силна корелация с *Нарцисизъм* от SD3, доколкото стремежът към доминиране в социална среда е в най-близка връзка с усещането за превъзходство и грандиозност на *нарцисистичната* личност. Наличието на такъв тип връзки – между *Дързост* и *нарцисизъм* се потвърждава предишни изследвания (Miller & Lynam, 2012; Stanley et al., 2013).

Корелационен анализ

Таблица 5.1. Корелации между компонентите на Триархична мярка за психопатия (TriPM) и Тъмната триада-кратка версия (SD3), (N=418)

	Бруталност	Невъздържаност	Дързост
Макиавелизъм	0,464**	0,251**	0,258**
Нарцисизъм	0,211**	0,120*	0,607**
Психопатия	0,636**	0,569**	0,290**

Забележка: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$.

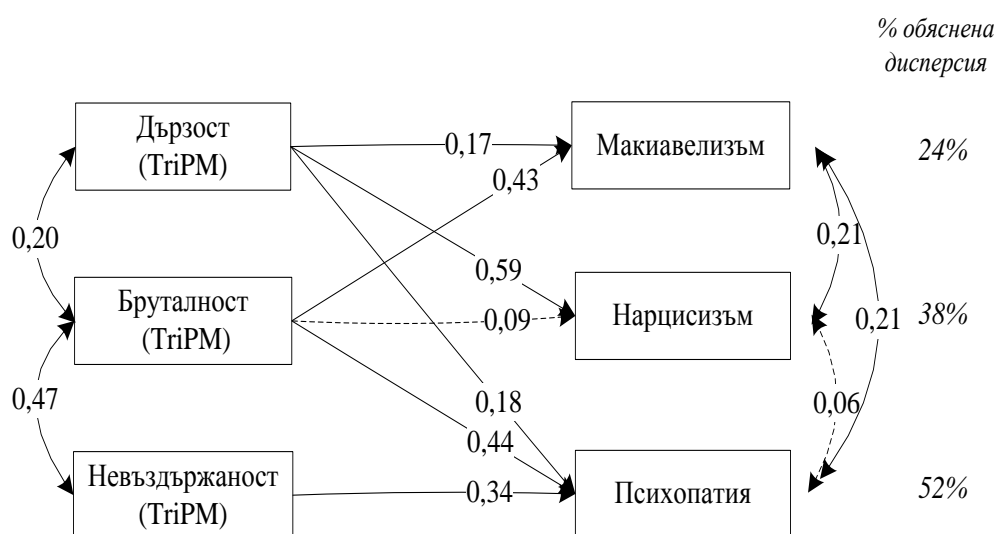
Резултатите подкрепят издигнатите хипотези. Данните свидетелстват за по-силни връзки между *Бруталност* и *Психопатия*, като и между *Невъздържаност* и *Психопатия*. Тези резултати са в съответствие със заложените теоретични постановки както в Триархичния модел (Patrick et al., 2009), така и по отношение на измерваните конструкти в *Тъмната триада-кратка версия* (Jones & Paulhus, 2014). *Психопатията* в SD3 е дефинирана като личностна характеристика, проявяваща се в коравосърдечно, антисоциално поведение и от тази гледна точка полученият резултат $r=0,63$ показва, че между двата конструкта (*Бруталност* и *Психопатия*) е налице в голяма степен идентично съдържание, в случая би следвало това да е липсата на емпатия, проявена в коравосърдечното отношение към околните, което се извява в антисоциални и увреждащи другите действия. По отношение на умерената положител-

на връзка между *Невъздържаност* и *Психопатия* може да се обясни с акцентът, който е поставен от Д. Джонс и Д. Полхъс (Jones & Paulhus 2014) при формулирането на твърденията за *Психопатията* в SD3, описвайки в по-близо до вторичната, която се отличава с по-изявени поведенчески прояви на слаб самоконтрол. Наличието на слаба положителна, но статистически значима корелация на *Психопатията* с фенотипната характеристика *Дързост* (TriPM) свидетелства, че въпреки че акцентът при психопатията в SD3 е поставен по-скоро върху поведенческите прояви, *Дързостта* като конструкт, отразяващ склонността към социално доминиране и устойчивост на стресогенни събития, в комбинация с търсене на силни усещания и възбуда, е свързана променлива. *Дързост* корелира слабо с *Макиавелизъм* и *Психопатия*, но силно с *Нарцисизъм*. Именно тази по-силна връзка с *Нарцисизъм*, установена в предишни изследвания (Miller & Lynam, 2012; Stanley et al., 2013), потвърждава склонността на психопатната личност да се възприема като превъзхождаща околните. По отношение на *Невъздържаност* се наблюдава слаба корелация с *Макиавелизъм* ($r=0,251$) и силна с *Психопатия* ($r=0,569$), отново според заложените очаквания.

Резултатите възпроизвеждат оригиналната трифакторна структура, като потвърждават и валидността на инструмента, чрез връзките с *Триархичната мярка за психопатия* (TriPM), получени в рамките на корелационни анализи и структурни модели. От тази гледна точка юношеският вариант на *Тъмната триада – кратка версия* представлява надежден и валиден инструмент, който може да намери приложение както за изследователски, така и за практически цели.

Структурни модели

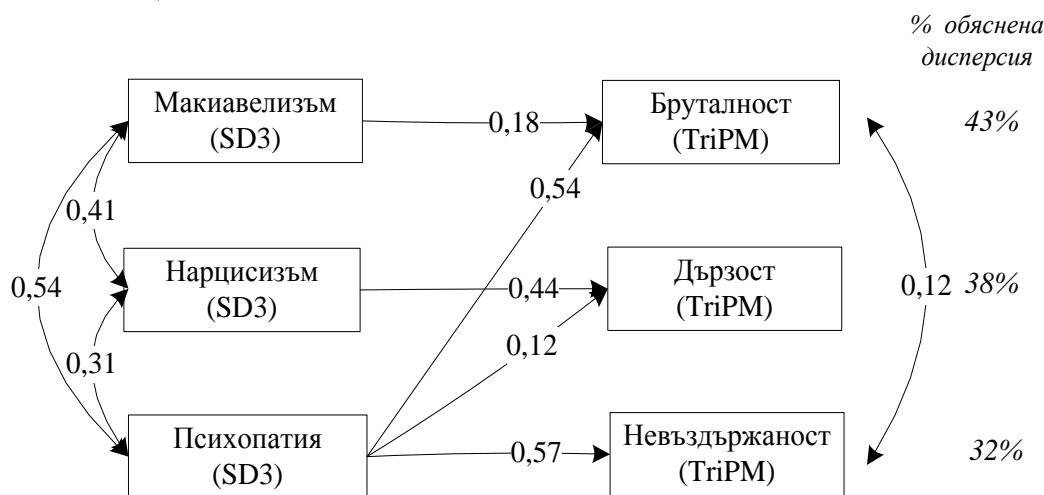
За по-задълбочената оценката на връзката между компонентите на *Тъмната триада* и фенотипните конструкти на психопатията според *Триархичния модел*, са извършени анализи с помощта на структурното моделиране с LISREL 8.72. (Jöreskog & Sörbom, 1993), които са представени във фигура 5.1. и фигура 5.2.

Фигура 5.1. Ефекти на компонентите на Триархична мярка за психопатия (TriPM) върху дименсите на Тъмната триада – кратка версия (SD3), (стандартизирано решение, N=418)

Забележка: Индексите за степен на съответствие на модела са: $\chi^2_{(2)}=1,25$; $p=0,54$; $SRMR=0,011$; $RMSEA=0$; $GFI=1,00$; $AGFI=0,99$; $CFI=1,00$; $NNFI=1,01$.

Резултатите показват, че фенотипната характеристика *Дързост* има самостоятелен ефект в предсказването и на трите личностни черти, формиращи Тъмната триада, с най-значително влияние по отношение на *Нарцисизма*. Ефектите ѝ върху *Макиавелизъм* и *психопатия* са слаби, но статистически значими. Тези данни могат да се разглеждат като аргумент в подкрепа на идеята, че конструктът *Дързост* обхваща не само адаптивни характеристики и има влияние върху нагласи и прояви, които са социално неприемливи и потенциално антисоциални. Наличието на *Бруталност* предвижда в приблизително еднаква степен личностните черти *Макиавелизъм* и *психопатия* от SD3 и оказва много слаб ефект върху *нарцисизъм* ($p<0,05$). Наличието на този тип посока на връзката между изследваните компоненти е в съответствие с постановката на Д. Джонс и Д. Полхъс (Jones & Paulhus, 2014) за общото ядро на трите личностни черти от *Тъмната триада*, а именно коравосърдечността, оценявана от *Бруталност* в Триархичния модел (Patrick et al., 2009). *Невъздържаността*, от своя страна предсказва единствено появата на *психопатия*, което отново подкрепя теоретичния модел на Тъмната триада. В заключение, *психопатията* се предсказва едновременно и от трите компонента на Триархичния модел, с относително голям процент на обяснена дисперсия (52%), което подкрепя валидността на TriPM като адекватен инструмент за оценка.

Фигура 5.2. Ефекти на компонентите на Тъмната триада – кратка версия (SD3) върху дименсите на Триархична мярка за психопатия (TriPM) (стандартизирано решение, N=418)

Забележка: Индексите за степен на съответствие на модела са: $\chi^2_{(6)}=8,93$; $p=0,18$; незн.; $SRMR=0,028$; $RMSEA=0,034$; $GFI=0,99$; $AGFI=0,98$; $CFI=1,00$; $NNFI=0,99$.

И трите личностни черти от Тъмната триада имат предсказваща сила по отношение на конструктите в Триархичния модел на психопатията. Единствено *психопатия* от SD3 оказва директни ефекти и върху трите конструкта, като в приблизително еднаква степен прогнозира личностните черти *Невъздържаност* и *Бруталност*, а има по-слаб ефект върху *Дързост*. Тези данни са очаквани, при заложеното разбиране за *психопатията* в рамките на теоретичния модел на Тъмната триада, което поставя акцент върху слабия самоконтрол и липсата на емпатия, но не отразява наличие-

то на добри социални умения и стремежа за доминантност на психопатната личност - теза, която К. Патрик и съавт. (Patrick et al., 2009) са постулирали в Триархичния модел, в който именно *Дързост* е фенотипната характеристика, която в най-голяма степен се доближава до т. нар фактори, обуславящи и подпомагащи позитивната адаптация и социалното функциониране на психопатната личност (Cleckley, 1976). Личностната характеристика *нарцисизъм* обаче прогнозира *Дързост*, което може да намери следното обяснение – личността, която е убедена в превъзходството си над останалите и претендира за специално отношение и лидерска позиция в групата, ще се стреми към социално доминантно поведение и ще е способна да запази самообладание в стресогенни ситуации. *Макиавелизъмът* от своя страна демонстрира директен положителен ефект върху *Бруталност*, като заедно с влиянието *психопатия* се получава 43% обяснена дисперсия на модела. Доколкото в Триархичния модел по отношение на фенотипната характеристика *Бруталност* е заложено експлоатиращо отношение спрямо околните, предсказващото влияние на *Макиавелизма*, за който е характерна стратегическо-пресметливата ориентация, е връзка, която намира своята теоретична обосновка.

6. ВАЛИДНОСТ

Валидността на *Триархичната мярка за психопатия* (TriPM), както и на *Тъмната триада-кратка версия* (SD3) са оценени в серия от пет изследвания, проведени на четири етапа, като в анализа последователно са въведени серия от външни валидиращи променливи. Резултатите са оценени в рамките на корелационни анализи, както и в рамките на структурни модели. Първата представя данните, получени с един от популярните и международно наложили се самооценъчни инструменти за оценка на психопатната личност – *Юношески въпросник за психопатни черти* (*Youth Psychopathic Trait Inventory*, YPI, Andershed et al., 2002), за който е налице българска адаптация (Калчев, 2016)

6.1. Връзки с психопатия

Юношеският въпросник за психопатни черти (*Youth Psychopathic Trait Inventory*, YPI, Andershed et al., 2002) е конструиран за оценка на психопатните личностни черти в масова юношеска/младежка извадка. YPI следва модела на PCL-R, но е основан на трифакторния модел на Д. Кук и К. Мичи (Cooke & Michie, 2001). Айтемите в YPI са формулирани с поставяне на акцент върху личностните качества, а не върху специфичните антисоциални поведения. YPI се състои от 50 айтема, формиращи 10 субскали, обединени в 3 основни дименсии:

(а) междуличностна дименсия, означена като „*Претенциозен, манипулативен*“, формирана от четири субскали: *Претенциозност/чувство за изключителност и превъзходство; Непочтен чар; Манипулативност; Лъжливост*

(б) афективна дименсия, наречена „*Коравосърдечен, неемоционален*“, състояща се от три субскали: *Коравосърдечност; Неемоционалност; Липса на угризения;*

(в) поведенческа дименсия, означена „*Импулсивен, безотговорен*“, изградена от три субскали: *Импулсивност*; *Безотговорност*; *Търсене на възбуда*.

Отговорите се дават с помощта 4-степенна Ликертова скала за съгласие. Българската адаптация на въпросника е извършена от П. Калчев (2016). Използването на YPI има и допълнително предимство, тъй като, на базата на експертна оценка е конструирана версия на YPI от позицията на „триархичния модел“ (Drislane et al., 2014a).

Хипотези

(а) По-силна корелация би могла да се прогнозира между *Невъздържаност* и поведенческата дименсия на YPI („*Импулсивен, безотговорен*“), тъй като двата конструкта са съдържателно близки. Аналогично *Бруталност*, която се характеризира с коравосърдечност и липса на емпатия, преднамерена жестокост и плитки емоции, би трябвало да се асоциира по-тясно с афективната дименсия на YPI („*Коравосърдечен, неемоционален*“).

(б) По-трудно обаче могат да се прогнозират връзките между *Дързост* и междуличностната дименсия на YPI („*Претенциозен, манипулативен*“). От една страна *Дързост* включва самооценъчен момент – увереност в себе си, чувство за ефективност, което се припокрива поне отчасти с нарцистичните нагласи (чувство за изключителност и превъзходство от междуличностната дименсия на YPI), но от друга корелира и с търсене на възбуда/усещания, което е компонент от поведенческата дименсия на YPI. Характерно е също така, че в рамките на триархичния модел на YPI, т.е., когато по експертен път са подбрани айтеми от YPI (Drislane et al., 2014a), съответстващи на компонентите на TriPM, *Невъздържаност* (от YPI) се формира почти изцяло от айтеми от поведенческата дименсия плюс два въпроса за *Лъжливост* (от междуличностната дименсия); *Бруталност* – изцяло от айтеми от афективната дименсия, докато съдържанието на *Дързост* е по-разнородно и обединява признаци и от трите дименсии на YPI.

Изследвани лица

Събрани са общо 592 протоколи на ученици от 8. до 12. клас: 309 момчета (52,2%), 268 момичета (45,3%), 15 непосочили (2,5%), със средна възраст $X=15,84$ ($SD=1,17$). Изследването е проведено групово и анонимно в една сесия (в класната стая) в четири училища в град София.

Резултати и обсъждане

Надеждност

Данните за вътрешната съгласуваност (алфа на Кронбах) на използваните инструменти са: TriPM, (N=467) *Бруталност* $\alpha=0,87$, *Дързост* $\alpha=0,81$, *Невъздържаност* $\alpha=0,82$. YPI (N=264): *Претенциозен, манипулативен* $\alpha=0,89$, *Коравосърдечен, неемоционален* $\alpha=0,80$, *Импулсивен, безотговорен* $\alpha=0,80$. YPI – Триархичен модел, (N=264) *Бруталност* $\alpha=0,75$, *Дързост* $\alpha=0,74$, *Невъздържаност* $\alpha=0,74$. SD3, (N=489) *Психопатия* $\alpha=0,75$, *Нарцисизъм* $\alpha=0,73$, *Макиавелизъм* $\alpha=0,74$. Могат да се определят като задоволителни, с оглед и на броя на признаците и са съпоставими с публикуваните в литературата за българската адаптация на YPI (Калчев, 2016), за

Тъмната триада–кратка версия (Jones & Paulhus, 2014) и близки до получените за триархичния модел на YPI (Drislane et al., 2014a).

Корелационен анализ

Таблица 6.1. Корелации (r на Пийърсън) между компонентите на TriPM и YPI (заедно с „триархичния модел“ на YPI) (N=212)

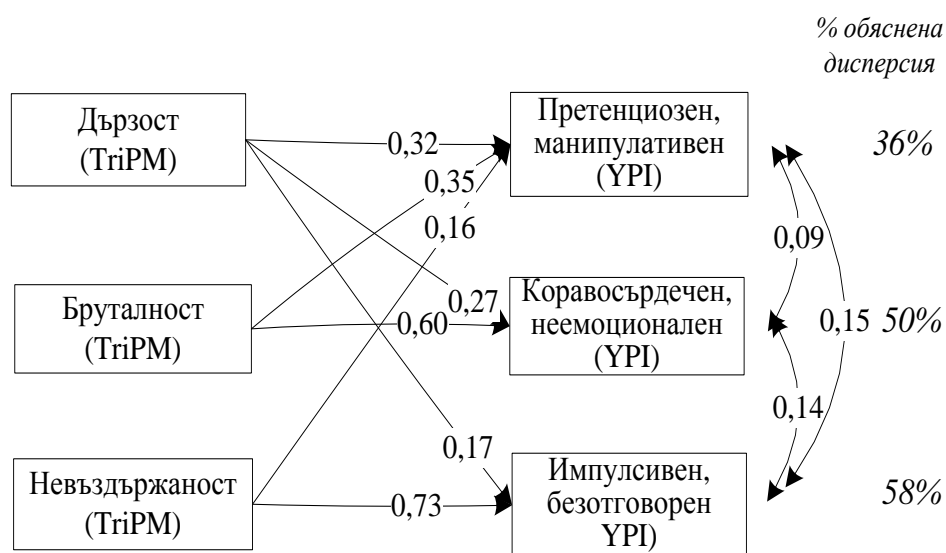
	Дързост (TriPM)	Бруталност (TriPM)	Невъздържаност (TriPM)
Претенциозен, манипулативен (YPI)	0,404**	0,511**	0,354**
Коровосърдечен, неемоционален (YPI)	0,387**	0,672**	0,298**
Импулсивен, безотговорен (YPI)	0,232**	0,444**	0,742**
Дързост (YPI)	0,619**	0,453**	0,396**
Бруталност (YPI)	0,303**	0,671**	0,255**
Невъздържаност (YPI)	0,129	0,438**	0,696**

Забележка: *p<0.05; **p<0.01

Резултатите като цяло съответстват на предварителните очаквания: Поведенческата дименсия на YPI корелира най-силно с *Невъздържаност*, афективната – с *Бруталност*, докато при междуличностната по-скоро отсъства доминираща връзка, тъй като получените стойности свидетелстват за сравнително близки равнища на сила на връзката и по отношение на трите компонента на *Триархичната мярка за психопатия*. Така наличната значителна корелация между *Претенциозен, манипулативен* и *Бруталност* ($r=0.51$) не е съществено различна от стойностите, получени по другите две фенотипни черти, като все пак силата на връзката с *Невъздържаност* е най-слаба ($r=0.35$). Същата конфигурация се възпроизвежда и при корелациите на *Невъздържаност* и *Бруталност* със съответните компоненти от триархичния модел на YPI, като стойностите са съпоставими с тези дименсии на YPI, т.е. извличането на специфични показатели, базирани на Триархичния модел, не повишава силата на корелациите. Корелациите на TriPM с „триархичните скали“ на YPI като цяло са по-силни, в сравнение с получените в оригиналното изследване на Л. Дрислейн и съавтори (Drislane et al., 2014a). Конструирването на специфична скала за *Бруталност* обаче посредством айтемите на YPI съществено повишава силата на връзката с *Бруталност* (от TriPM).

Структурни модели

Прогностични възможности на TriPM по отношение на YPI. Структурният модел, след отстраняване на незначимите пътеки, е представен на фигура 6.1.1. В модела допълнително са освободени трите значими ковариации на погрешната (необяснена) дисперсия на зависимите променливи (представени със стрелки в дясната част на фигурата). В рамките на структурното моделиране това означава, че компонентите TriPM не могат изцяло да обяснят връзките между психопатните дименсии, оценявани от YPI. След направените корекции индексите за степен на съответствие на модела са: $\chi^2_{(2)}=3,30$; $p=0,19$; незн.; SRMR=0,022; RMSEA=0,056; GFI=0,99; AGFI=0,95; CFI=1; NNFI=0,98.

Фигура 6.1.1. Ефекти на компонентите на Триархична мярка за психопатия (TriPM) върху дименсиите на Юношески въпросник за психопатни черти (YPI) (стандартизирано решение, N=212)

Основен предиктор на поведенческата дименсия на YPI е *Невъздържаност*, а на афективната дименсия – *Бруталност*; за сравнение междуличностна дименсия на YPI се прогнозира, но с по-слаби ефекти и от трите компонента на TriPM, т.е. налице е по-скоро неспецифична детерминация. Като следствие обяснителните възможности на TriPM са по-добри по отношение на афективната и поведенческата психопатни дименсии, оценявани от YPI (съответно 58% и 50% обяснена дисперсия). Ако се има предвид и фактът, че ефектите на *Дързост* върху трите дименсии, макар и по-слаби, са статистически значими, в обобщен вид данните показват, че между *Невъздържаност* → *Импулсивен, безотговорен*, както и между *Бруталност* → *Коравосърдечен, неемоционален*, в по-голяма степен е налице съдържателно сходство; подобен паралел обаче не може да бъде направен между останалите два компонента при оценката на психопатията *Дързост* → *Претенциозен, манипулативен*.

6.2. Връзки с коравосърдечност и неемоционалност

В съвременните изследвания, изучаването на проявите на психопатните характеристики в детска и юношеска възраст е съсредоточено върху дефицита в афективната сфера и съответно в дефицита в съвестта. Тези афективни характеристики до голяма степен са свързани с термините коравосърдечност и неемоционалност, оценявани чрез *Въпросника за коравосърдечност и неемоционалност (Inventory of Callous-Unemotional Traits, ICU, Frick, 2004)*. Коравосърдечността се определя като липса на угризения, отсъствие на чувство на вина и съжаление за извършеното, както и отказ от поемане на отговорност за причинената вреда (White & Frick, 2010), а неемоционалността като ограничен диапазон на изпитвани и проявявани емоции, като тяхната комбинация се оценява като особено рискова за ранно начало на разстройство на поведението при децата, както и за наличието на по-тежки прояви в юношеска възраст (White & Frick, 2010). В „Диагностичния и статистически наръчник на психичните разстройства, пето издание“ (DSM-5, American Psychiatric Association, 2013, p. 470–

471) при дефинирането на разстройството на поведението е включен спецификатор: „с ограничени просоциални емоции“, обхващащ четири психопатни характеристики: липса на разкаяние или вина; коравосърдечност/липса на емпатия; незаинтересованост, нехайство за изпълнението на задълженията; и плитък или оскъден афект. За включване в съответната подгрупа е необходимо наличието на минимум две от посочените характеристики. Според някои автори, напр. М. ДеЛизи (DeLisi, 2016) „с ограничени просоциални емоции“ е евфемистичното название на коравосърдечност и неемоционалност или дори на психопатия.

Данните от обзорните изследвания показват, че коравосърдечността и неемоционалността се асоциират с асоциални прояви, дори след като се контролира равнището на агресия (Frick et al., 2014). Оценката на тези черти е важна не само за разграничаване на определена група деца и юноши с асоциално поведение с цел проследяване на връзката с психопатните черти в зряла възраст, но и за разбиране на развитието на асоциалното поведение в по-ранните години. Търсенето на възбуда, предпочитанието към рисково поведение, отсъствието на емоционален отклик на чуждото страдание, пренебрегването на възможното наказание при лицата с високи равнища на коравосърдечност/неемоционалност се асоциират със стил, означаван като „ниски нива на страх“ или „слаба сдържаност на поведението“ (Essau et al., 2006). Именно този тип темперамент има съществено значение при формирането на фенотипната характеристика *Бруталност*, според хипотезите на Триархичния модел (Patrick et al., 2009). *Въпросникът за коравосърдечност и неемоционалност (Inventory of Callous-Unemotional Traits, ICU, Frick, 2004)* е конструиран чрез разширяване и доразвиване на един от компонентите на инструмента за оценка на психопатията в детска възраст (*Antisocial Process Screening Device, APSD, Frick & Hare, 2001*). Българската адаптация на *Въпросника за коравосърдечност и неемоционалност (ICU)* е извършена от П. Калчев (2017).

Хипотези

(а) Тъй като ICU (Frick, 2004) е конструиран за оценка на специфична особеност на юношеското антисоциално поведение – чертите на коравосърдечност и неемоционалност като съответствие на конструктите на коравосърдечна агресия, антагонизъм, и *Бруталност* при възрастните (Frick & Ellis, 1999; Patrick et al., 2012) се очаква най-силна връзка с *Бруталност* (TriPM). За *Бруталност* е съществен дефицитът в способността за емпатия и изграждане на близки емоционални взаимоотношения, подобно на *психопатия* от (SD3) и съответно се очаква да корелират значително с ICU, и по-специално с фактора *Коравосърдечност/липса на загриженост*. (б) Прогнозира се наличието на положителна връзка между трите личностни черти от „Тъмната триада“ с *Коравосърдечност/липса на загриженост*, тъй като в теоретичния модел на Д. Джонс и Д. Полхъс (Jones & Paulhus, 2014), именно коравосърдечността, преминаваща в междуличностна манипулация е общата обединяваща характеристика за *Макиавелизъм*, *нарцисизъм* и *психопатия*.

(в) Предвид данните от скорошни изследвания (Berg et al., 2013b), показващи, че ICU корелира значимо позитивно в по-голяма степен от очакваното, според теоретичните постановки, с мерки за дистрес, може да се предположи и наличието на връзки с *Невъздържаност*. И по-конкретно, при *Невъздържаност* (TriPM) се очак-

ват по-силни връзки с фактора *Нехайство/безотговорност* (ICU), тъй като проблемната импулсивност, стремежът към търсене на възбуда и неуменията за планиране често резултират в безотговорно поведение, близко по съдържание до заложеното в твърденията на този фактор от ICU.

(г) Факторът *Ограничена емоционална експресия* (ICU) дефинира по специфичен начин оценяваната неемоционалност, а именно като контрол върху емоционалната експресия, което не означава задължително дефицит или отсъствие на адекватни емоционални реакции (Калчев, 2017). Доколкото за психопатната личност са характерни повърхностните емоции, а не задължително ограничената емоционална експресия, е по-трудно да се предположи типът на връзката с компонентите на TriPM. На основание на съдържанието на айтемите на *Ограничена емоционална експресия* (ICU) може да се предполага по-близка връзка с *Макиавелизъм* от (SD3), предвид особеностите на тази личностна черта в SD3: стратегическо-пресметлива ориентация, манипулация и изграждане на коалиции за постигане на целите (Jones & Paulhus, 2014).

Метод

Изследвани лица

В настоящото изследване, с цел проверка на валидността на TriPM и SD3, са оценени връзките им с ICU при извадка от 380 юноши (пълни протоколи), на възраст от 13 до 18 години ($M=16,44$, $SD=1,20$), 141 момчета, 225 момичета, 14 – непосочили пола си. Извадката не е достатъчно балансирана по пол, като момчетата са 37, 1%, а момичетата – 59,2%.

Инструментарии

Данните са получени с помощта на три самоописателни скали – TriPM, SD3 и българската версия на *Въпросник за коравосърдечност и неемоционалност* (ICU, Frick, 2004, Калчев, 2017). *Коравосърдечност/липса на загриженост* (10 айтема), например: „Не ме е грижа кого наранявам, за да получа това, което искам.“; *Нехайство/безотговорност* (6 айтема), например: „Не ме е грижа дали правя нещата както трябва.“; *Ограничена емоционална експресия* (5 айтема), например: „Аз съм много открит и емоционален.“ (R)

Надеждност на ICU

Данните за надеждността на ICU в настоящото изследване свидетелстват за стойности, близки до получените при адаптацията на инструмента за български условия (Калчев, 2017), *Коравосърдечност/липса на загриженост* $\alpha=0,86$, *Нехайство/безотговорност* $\alpha=0,73$, *Ограничена емоционална експресия* $\alpha=0,80$ и Общ бал $\alpha=0,86$.

Получените резултатите подкрепят хипотезите за наличието на по-силни връзки между *Бруталност* (TriPM) и *психопатия* от (SD3) с фактора *Коравосърдечност/липса на загриженост*. Сходни са и връзките с общия бал по ICU, като отново тези два компонента демонстрират по-силни зависимости. Умерена е корелацията между *Невъздръжаност* и общия бал по ICU, като и между *Макиавелизъм* и общия бал по ICU. *Дързост* от TriPM корелира статистически значимо, но слабо ($r=0,216$) единствено с фактора *Коравосърдечност/липса на загриженост* от ICU и доколкото

тази фенотипната характеристика отразява стремежът на личността да доминира в социални ситуации, като и емоционалната устойчивост, наличието единствено на тази връзка е в подкрепа на заложеното в Триархичния модел (Patrick et al., 2009).

Таблица 6.2. Корелации (r на Пийрсън) между компонентите на Триархична мярка за психопатия (TriPM), Тъмната триада-кратка версия (SD3) и Въпросник за коравосърдечност и неемоционалност (ICU) (N=380)

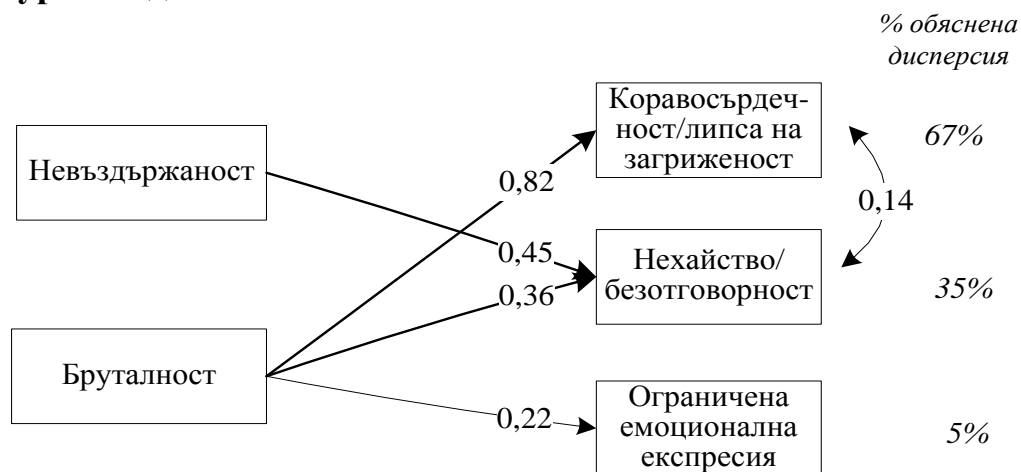
	Коравосърдечност/ липса на загриженост	Нехайство/ безотговорност	Ограничена емоционална експресия	Общ бал ICU
Бруталност	0,821**	0,500**	0,219**	0,742**
Невъздържаност	0,419**	0,523**	0,035	0,439**
Дързост	0,216**	0,045	-0,060	0,121*
Макиавелизъм	0,479**	0,152**	0,103	0,376**
Нарцисизъм	0,232**	0,043	-0,116*	0,108*
Психопатия	0,614**	0,392**	0,073	0,526**

Забележка: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$

Нарцисизъм от SD3 по сходен начин, като *Дързост*, корелира слабо с два от факторите на ICU, като впечатление прави негативната корелация с *Ограничена емоционална експресия*, която е слаба, но статистически значима, за разлика от сходната тенденция при *Дързост*, където обаче стойностите не достигат нивата на статистическа значимост. Доколкото и в двата конструкта *Дързост* и *нарцисизъм* е заложена идеята за стремеж на личността към висока позиция в групата и доминиране над околните, може да се разсъждава, че подобен тип тенденция трудно би могла да се осъществи чрез засилен контрол върху емоционалната експресия. За *нарцисистичните* личности е характерна социална манипулация, която често се постига чрез разнообразни стратегии за печелене на влияние, които включват в себе си както демонстрацията на преживявания, така и прикриването на чувствата, потвърдено в изследванията на Д. Джонс и Д. Полхъс (Jones & Paulhus, 2010). По този начин получените резултат в настоящото изследване е разбираем, предвид съдържанието на твърденията във фактора *Ограничена емоционална експресия*. Предположената връзка между *Макиавелизъм* и *Ограничена емоционална експресия* от ICU не беше установена.

Факторът *Нехайство/безотговорност* (ICU) корелира, в съответствие с издигнатата хипотеза, умерено с *Невъздържаност* (TriPM), както и с *Бруталност* (TriPM), и умерено с *психопатия* (SD3). Предвид заложеното разбиране за *психопатия* в Тъмната триада, където акцентът е поставен върху невъздържаното поведение, получените резултати могат да се разглеждат в подкрепа на модела.

Структурен модел

Фигура 6.2. Ефекти на компонентите на Триархична мярка за психопатия (TriPM) върху компонентите на Въпросник за коравосърдечност и неемоционалност (ICU) (стандартизирано решение, N=380)

Индексите за степен на съответствие на модела са: $\chi^2(4)=10,71$, $p=0.03$, $SRMR=0.031$, $RMSEA=0.071$, $GFI=0.99$, $AGFI=0.95$, $CFI=0.99$, $NNFI=0.97$.

Фенотипната характеристика *Бруталност* прогнозира *Коравосърдечност/липса на загриженост* с 67% обяснена дисперсия. Ефектът, който *Бруталност* като конструктор демонстрира и върху трите фактора на ICU може да бъде съотнесен и към идеята, с която е конструиран *Въпросника за коравосърдечност и неемоционалност*, а именно да оценява афективните дефицити, характерни за психопатията и индикиращи наличието на по-сериозна патология, чието ранно начало сигнализира за потенциални усложняващи се проблеми в междуличностната сфера и поведението на индивида.. От другите две фенотипни характеристики – *Невъздържаност* и *Дързост*, единствено *Невъздържаност* оказва значим ефект в предсказването на един компонент от ICU - *Нехайство/безотговорност*.

6.3. Връзки с нарцисизъм

Връзката на неадаптивните нарцисични личностни черти при децата и юношите с психопатията, агресията и антисоциалното поведение е установена (напр. Frick et al., 1994). Допълнителен мотив за ранната идентификация на личностните черти в детска и юношеска възраст, са данните от изследвания, свидетелстващи, че рано видимите особености, сигнализиращи за потенциалното наличие на личностови разстройства, могат да доведат до развитието на личностово разстройство в зряла възраст (Crawford et al. 2001). Компонентите на нарцисизма: претенциозният възглед за себе си (Brendgen et al., 2004) в комбинация с антагонистичната нагласа към другите (Hawley, 2003; Salmivalli et al., 2005) могат да бъдат идентифицирани още в детска и юношеска възраст. А тъй като нарцисизмът е разглеждан като ключова особеност на психопатията (напр. Frick, et al., 1994; Salekin & Frick, 2005), проучването на такъв тип личностни характеристики и идентифицирането им в детска и юношеска възраст би спомогнало значително за получаването на адекватна психологична помощ и подкрепа както за самите деца, така и за семействата им.

Изследвани лица

Данните в настоящето изследване са получени върху извадка от 380 юноши (пълни протоколи), на възраст от 13 до 18 години ($M=16,44$, $SD=1,20$), 141 момчета, 225 момичета, 14 – непосочили пола си. Извадката не е достатъчно балансирана по пол, като момчетата са 37,1%, а момичетата – 59,2%, 3,7% - непосочили пола си.

Инструментарии

Заедно с TriPM и SD3 е използвана и скалата *Юношеската скала за нарцисизъм* (ЮСН) е конструирана от П. Калчев въз основа на два самоописателни инструмента: (а) *Детски въпросник за нарцисична личност* (*Narcissistic Personality Questionnaire for Children*, NPQC, Ang & Yusof, 2006; NPQC-R, Ang & Raine, 2009) и (б) *Детска скала за нарцисизъм* (*Childhood Narcissism Scale*, CNS, Thomaes et al., 2008), като преводът на скалите е подготвен от П. Калчев и К. Ханчева, с обсъждане на формулировките до достигане на съгласие.

Структурата на ЮСН е трифакторна: 1. *Възхищение от себе си/чувство за превъзходство* (12 айтема) се формира от айтеми от CNS и първия фактор от NPQC. Примерен айтем: „Обичам да си мисля колко невъобразимо готин съм.“; 2. *Убеденост в личните възможности за експлоатация/манипулиране на другите* (6 айтема) – означаван накратко като *Манипулиране/експлоатиране*, възпроизвежда втория компонент на NPQC., напр., „Мога да накарам хората да повярват във всичко, което поискам.“; 3. *Глад за комплименти* (4 айтема), например: „Обичам другите да ме хвалят колко добре съм си свършил работата.“

Хипотези

(а) Очаква се наличието на по-силна връзка между фактора *Себе възхищение/превъзходство* и *Нарцисизъм* (SD3), както и на всички компоненти на „Тъмната триада“ с *Манипулиране/експлоатиране* от ЮСН, тъй като и трите социално неприемливи личностни черти според теоретичната рамка на Тъмната триада (Jones & Paulhus, 2014) съдържат тенденцията към манипулиране на околните, характерна за нарцисизма, измерван с ЮСН.

(б) *Дързост* (TriPM) се очаква да демонстрира силни връзки с *Себе възхищение/превъзходство* и *Манипулиране/експлоатиране* от ЮСН, и както и с общия показател на ЮСН, като в сравнение с другите фенотипни конструктори от Триархичния модел, връзката с *Дързост* се очаква да е по-силна, като се имат предвид характерните особености на този конструктор.

Резултати и обсъждане

Надеждност

Данните за равнището на надеждност (вътрешна съгласуваност) са: *Себе възхищение/превъзходство*: $\alpha=0,88$, *Манипулиране/експлоатиране*: $\alpha=0,84$, *Глад за комплименти*: $\alpha=0,69$ и по *Общия показател на ЮСН*: $\alpha=0,91$ са сходни с данните от изследване на връзките на YPI с ЮСН (Калчев, 2016), при извадка от 268 изследвани лица (от 8. до 11. клас). Получените резултати за вътрешната съгласуваност на ЮСН в настоящето изследване свидетелстват за добрите психометрични качества на инст-

румента като надежден метод за оценка на нарцистични личностни характеристики в юношеска възраст.

Таблица 6.3. Корелации (r на Пийрсън) на компонентите на Триархична мярка за психопатия (TriPM) и Тъмната триада-кратка версия (SD3) с компонентите и общия показател за Юношеска скала за нарцисизъм (ЮСН) (N=380)

	Себевъзхищение/ превъзходство	Манипулиране/ експлоатиране	Глад за компли- менти	Общ бал ЮСН
Бруталност	0,307**	0,346**	0,217**	0,349**
Невъздържаност	0,128*	0,283**	0,183**	0,212**
Дързост	0,578**	0,654**	0,228**	0,619**
Макиавелизъм	0,435**	0,507**	0,414**	0,522**
Нарцисизъм	0,789**	0,595**	0,601**	0,806**
Психопатия	0,375**	0,461**	0,304**	0,447**

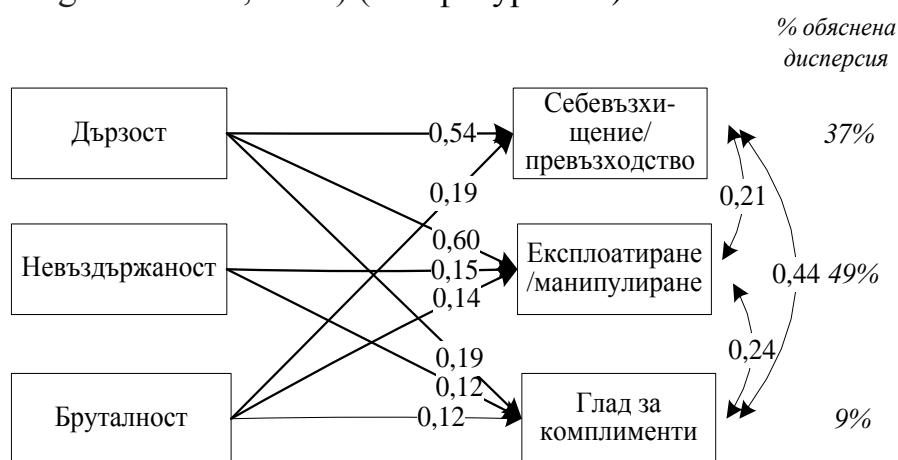
Забележка: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$

Получените резултати потвърждават издигнатите хипотези за наличието на по-силна връзка на *Дързост* (TriPM) със *Себевъзхищение/превъзходство* и *Манипулиране/експлоатиране*; за сравнение корелациите с *Бруталност* и *Невъздържаност* са по-слаби. Най-силна е корелацията на *Дързост* с *Манипулиране/експлоатиране* ($r=0,65$). Като се има предвид заложеното разбиране за същността на *Дързост* като комбинация от склонност към социална доминантност и емоционална устойчивост (Patrick et al., 2009), връзката именно с този фактор от ЮСН, който на съдържателно ниво оценява нагласата на личността да наложи волята си и увереността в постигането на желаните цели е очаквана. По отношение на *Тъмната триада-кратка версия*, данните свидетелстват, че в съответствие с издигнатите хипотези, личностната черта *нарцисизъм* корелира в най-голяма степен с факторите на ЮСН, като получената позитивна корелация със *Себевъзхищение/превъзходство* е висока ($r=0,78$), както и с общия показател ($r=0,80$). Факторът *Глад за комплименти* от ЮСН е свързан в най-голяма степен с *нарцисизъм* от SD3, където е установена значителна положителна връзка; с *Макиавелизъм* връзката е умерена, а с всички други оценявани конструкти – слаба. Тези резултати показват, че изпитваната от личността необходимост околните да изразят и засвидетелстват възхищение и одобрение (вкл. чрез получаването на похвали) е вероятно свързана със стремежа към постигане и запазване на висок статус в социалните взаимоотношения, типичен за *Макиавелистичната* личност.

Потвърждава се и хипотезата за наличието на връзка между трите социално неприемливи личностни черти от SD3 и *Манипулиране/експлоатиране*, като получените стойности са за умерена връзка с *психопатия* и значителна с *Макиавелизъм* и *нарцисизъм*, което може да се разглежда и като потвърждение на теоретичната рамка за „Тъмната триада“, като обединяваща склонност към манипулативни междуличностни отношения.

Структурен модел

Тестван е структурен модел по отношение на прогностичните възможности на TriPM спрямо *Юношеската скала за нарцисизъм*, оценен с помощта на LISREL 8.72. (Jöreskog & Sörbom, 1993) (вж. фигура 6.3.)

Фигура 6.3. Ефекти на компонентите на Триархична мярка за психопатия (TriPM) върху компонентите на Юношеска скала за нарцисизъм (ЮСН) (стандартизирано решение, N=380)

Забележка: Индексите за степен на съответствие на модела са: $\chi^2(1)=0,47$, $p=0,49$, SRMR=0.0074, RMSEA=0.0, GFI=1.00, AGFI=0.99, CFI=1.00, NNFI=1.01.

Фенотипната характеристика *Дързост* е със значими положителни ефекти върху трите компонента, измервани от ЮСН, като, в съответствие с предварителните очаквания, най-силна е предсказващата сила по отношение на склонността към манипулиране и експлоатиране на околните. Тази тенденция е обвързана със стремежа към социално доминиране, характерен за *Дързост*, потвърдена и в изследванията на К. Фанти и съавт. (Fanti et al., 2016). Заедно с това, полученият резултат за значимото влияние на *Дързост* върху *Себевъзхищение/превъзходство*, може да се разглежда от една страна като потвърждение на адекватността на оценявания Триархичен модел на психопатията (Patrick et al., 2009), а от друга, е в съответствие с получените резултати от предишни изследвания, обвързващи *Дързост* с нарцисизъм (напр. Miller & Lynam, 2012; Sellbom & Phillips, 2013). Фенотипният конструктор *Бруталност* оказва слаб ефект и върху трите компонента на нарцисичната личностова дименсия, измервана с ЮСН. По специално, по отношение на фактора *Манипулиране/експлоатиране* слабият ефект е обясним, когато се обърне внимание на съдържанието на заложените айтеми. Експлоатацията в междуличностните отношения, типична за *Бруталност*, е значително по-силва и не разчита в такава степен на социалните умения за манипулиране. Тези способности са по-директно обвързани с *Дързост*, и според данните от корелационния анализ и при структурното моделиране.

Фенотипният конструктор *Невъздържаност* (TriPM) демонстрира слаба прогностична сила спрямо появата на склонността на личността към *Манипулиране/експлоатиране* и *Глад за комплименти*. Типичните поведенчески прояви на *Невъздържаност* обхващат импулсивното поведение и стремежа към незабавно задоволяване на желанията, съчетано със слаб емоционален контрол, които от една страна възпрепятстват успешната манипулация, за която е необходимо умението за пла-

ниране и висока степен на способността за заемане на чуждата перспектива (когнитивния компонент на емпатията), но както беше посочено при извеждането на вероятните етиологични фактори за формирането на *Невъздържаност* според Триархичния модел (Patrick et al., 2009), често детето и в последствие юношата, притежаващ тази характеристика успява да постигне своите цели чрез „принудителни взаимоотношения“. Слабата предсказващата сила на *Невъздържаност* спрямо тенденцията да се търси одобрението и признанието от страна на околните, оценявана във фактора *Глад за комплименти*, би могла да се интерпретира по посока на получените данни от предишни изследвания, обвързващи *Невъздържаност* със склонността към тревожност и негативна емоционалност (Fanti et al., 2016), което отразява и теоретичните постановки в Триархичния модел на психопатията.

Като обобщение, може да се заключи, че получените резултати за връзката между *Дързост* и скалите на ЮСН, и особено с *Манипулиране/експлоатиране*, както и директният предсказващ ефект на този конструкт върху нарцистичните нагласи и поведение, може да се разглежда в подкрепа на тезата, че *Дързост*, макар и съдържаща адаптивни характеристики, може да окаже пряко влияние върху начинът, по който личността възприема околните в междуличностните отношения и да резултира в поведения на натиск, принуда, експлоатация и други форми на доминиране и по тази причина е важна част от разбирането за психопатията. Този резултат е аргумент срещу тезата, че *Дързост*, като конструкт в TriPM, не съдържа в достатъчна степен антагонистични черти, които да предскажат агресивното или антисоциално поведение (Gatner et al., 2016).

6.4. Връзки с морална неангажираност

Постановка на проблема

Юношите с деликвентно поведение, които демонстрират психопатни личностни черти често нарушават правата на другите и социалните правила и норми на поведение. По какъв начин наличието на психопатни личностни черти и произтичащите от тях особености на поведението се свързват с моралните действия и разсъждения е въпрос, обект на сериозен изследователски интерес. Б. Максвел и Л. Ле Саж (Maxwell & Le Sage, 2009) застъпват идеята, че дефицитът в моралното поведение на психопатните личности се състои в „моралната мотивация“, т.е. в липсата на загриженост за състоянието на другия, което да подтикне личността към морални/просоциални действия (Maxwell & Le Sage, 2009).

В настоящото изследване за оценка на моралното поведение при юноши, които биха могли да притежават психопатни характеристики, е подходено от гледна точка на социално-когнитивната теория на А. Бандура (Bandura, 1986, 1991), в която моралното разсъждение се свързва с моралното действие посредством афективно саморегулаторни механизми. Връзката на психопатните черти с моралната неангажираност представлява специален интерес като един от факторите, които биха могли да обяснят невъздържаното поведение на психопатната личност при отсъствието на подчертани афективни реакции (Patrick et al., 2009).

Хипотези

Предмет на проверка на настоящото изследване са следните хипотези:

(а) очаква се по-силна връзка на моралната неангажираност и специфичните ѝ механизми с *Бруталност* (TriPM), както и *Психопатия* (SD3), предвид теоретичните постановки за същността на *Бруталност* (липсата на емпатия) според Триархичния модел и данните от изследвания в областта (Somma et al. 2016), както и заложеното разбиране на психопатията в SD3, с акцент върху антисоциално поведение и кораво-сърдечността на личността.

(б) Прогнозира се и значима връзка на морална неангажираност с *Макиавелизъм* (от SD3), тъй като циничните нагласи, манипулативността и липса на моралност, характерни за *Макиавелистичната* личност вероятно са предпоставка за използване на специфични механизми за освобождаване от морална отговорност. На база на предишни изследвания за връзката между моралното поведение и чертите от Тъмната триада (Arvan, 2013; Glenn et al., 2009), които показват по-високи стойности на липсата на морална загриженост при *психопатията* и *Макиавелизма*, се очаква подобен резултат в настоящото изследване.

Метод

Изследвани лица

Данните са получени върху 191 юноши, 48 момчета и 143 момичета, от 9. до 12. клас, на възраст от 14 до 18 години. Извадката не е с голям размер и е небалансирана по полов признак, което е едно от ограниченията на изследването, затова и получените данни трябва да се оценяват в светлината на тази особеност.

Инструментариум

Заедно с TriPM и SD3 е използвана и *Скала за морална неангажираност* (Vandura et al., 1996), с българска адаптация на инструмента (Калчев, 2010). Инструментът включва 32 айтема, по 4 за всеки от механизмите, оценяващи склонността за освобождаване от морални задължения по отношение на различни форми на нарушаващо нормите поведение (напр. физическа и вербална агресия, мамене, кражби) в различен социален контекст и междуличностни взаимоотношения - училище, семейство, социална мрежа от връстници, (Калчев, 2010).

Примерни айтеми: *Морално оправдаване*: „Няма нищо лошо човек да се бие, за да защити приятелите си.“; *Изгодно сравнение*: „Да откраднеш малко пари не е толкова сериозно нещо като се има предвид, че други крадат по много.“; *Евфемистичен език*: „Да удариш или бутнеш някого е просто начин да се пошегуваш.“; *Изместване на отговорността*: „Учениците не трябва да бъдат обвинявани за лошите си постъпки, ако по-рано не са били наказвани.“; *Разсейване на отговорността*: „Не е честно да обвиняват този, който е причинил само малка част от вредата, нанесена от цялата група.“; *Пренебрегване или отричане на вредните последици*: „Малките лъжи са позволени, защото не вредят на никого.“; *Приписване на вина/отговорност*: „Когато някой не го е грижа къде си оставя нещата, сам си е виновен, ако му ги откраднат.“; *Дехуманизация на жертвата*: „Някои хора си заслужават да се държиш с тях като с животни.“.

Резултати и обсъждане

Корелационен анализ

Таблица 6.4.1. Корелации (r на Пийрсън) между компонентите на TriPM и Скала за морална неангажираност (N=175)

	Бруталност	Невъздържаност	Дързост
Морално оправдаване	0,500**	0,387**	0,283**
Евфемистичен език	0,514**	0,412**	0,322**
Изгодно сравнение	0,543**	0,323**	0,242**
Разсейване на отговорността	0,140	0,178*	0,052
Изместване на отговорността	0,399**	0,303**	0,018
Отричане на вредните последици	0,499**	0,216**	0,176*
Дехуманизация на жертвата	0,583**	0,327**	0,175*
Приписване на вина/отговорност	0,316**	0,272**	0,159*
Морална неангажираност (общ бал)	0,603**	0,416**	0,241**

Забележка: * p<0,05; ** p<0,01.

Таблица 6.4.2. Корелации (r на Пийрсън) между компонентите на SD3 и Скала за морална неангажираност (N=175)

	Макиавелизъм	Нарцисизъм	Психопатия
Морално оправдаване	0,414**	0,335**	0,536**
Евфемистичен език	0,323**	0,394**	0,533**
Изгодно сравнение	0,312**	0,252**	0,451**
Разсейване на отговорността	0,208**	0,187*	0,172*
Изместване на отговорността	0,269**	0,166*	0,456**
Отричане на вредните последици	0,414**	0,204**	0,380**
Дехуманизация на жертвата	0,480**	0,314**	0,575**
Приписване на вина/отговорност	0,340**	0,261**	0,386**
Морална неангажираност(общ бал)	0,483**	0,365**	0,605**

Забележка: * p<0,05; ** p<0,01.

Данните потвърждават очакванията за по-силна връзка между *Бруталност* и моралната неангажираност, в сравнение с другите личностни черти, формиращи психопатията, според Триархичния модел (Patrick et al., 2009). По същия начин *Психопатия* от SD3 се асоциира в по-силна степен както със специфичните механизми за морално освобождаване, така и с моралната неангажираност, разгледана в цялост. Наличието именно на тези силни позитивни корелации (0,603 за *Бруталност* и 0,605 за *Психопатия*) със склонността за освобождаване от морални задължения по отношение на различни форми на нарушаващо нормите поведение, в различен контекст и в различни междуличностни взаимоотношения, може да обясни със заложената теоретична формулировка за поведенческите прояви на *Бруталност* като целенасочено, умишлено и злонамерено поведение, целящо постигането на собствените цели, без угризения за влиянието и последиците му върху околните, както и дори с умишленото намерение да им се навреди (Patrick et al., 2009). Такъв тип действия лесно стават възможни, когато личността не е склонна да откликва емоционално на чуждия дистрес, т.е., когато капацитетът за емпатия, разглеждан в неговия емоционален компо-

нент, не е наличен. Именно този дефицит на емпатия и наличието на коравосърдечност се смятат за централни за психопатията и са отразени в използвания в настоящото изследване инструментариум (TriPM и SD3) в посочените два фактора – *Бруталност* и *Психопатия*, между които е налична силна позитивна корелация (0,618) при изследване, проведено с български юноши (Колева, 2017).

Другите две фенотипни личностни черти от TriPM – *Невъздържаност* и *Дързост*, демонстрират от слаби до умерени корелации както с отделните механизми на моралната неангажираност, така и с цялостно разгледания концепт.

Потвърждава се хипотезата за прогнозираната значима връзка на морална неангажираност с *Макиавелизъм* от SD3 (виж таблица 6.4.2.), като корелацията с механизма на дехуманизация на жертвата отново е най-силна в сравнение с останалите седем механизма. Стойностите на r на Пиърсън на трите компонента на „Тъмната триада“ са по-високи в сравнение с тези от TriPM. Този резултат би могъл да се обясни с посочената обща характеристика на „Тъмната триада“ – коравосърдечността, проявяваща се в междуличностна манипулация (Jones & Paulhus, 2011), докато в модела на К. Патрик и съавт. (Patrick et al., 2009) трите фенотипни черти се оценяват като различни изграждащи блокове, които, съчетавайки се, формират психопатията.

Регресионен анализ

Трябва да се подчертае обаче, че както компонентите в Триархичния модел (*Бруталност*, *Невъздържаност* и *Дързост*), така и компонентите на Тъмната Триада (*Макиавелизъм*, *нарцисизъм*, *психопатия*) се разглеждат съответно като фенотипни характеристики, свързани с определени диспозиции и като стабилни личностни черти, докато, според А. Бандура (Bandura, 1990; 2002) за активирането на механизмите на морална неангажираност е необходимо наличието на определени условия. Така е налице основание за анализирането на влиянието на личностните черти върху механизмите на морална неангажираност. Извършени са регресионни анализи, по стъпковия метод, с цел проверка наличието на кои личностни черти би обусловило в по-голяма степен употребата на определени механизми за постигане на морална неангажираност. Получените резултати, подредени според обяснителните възможности на модела (% обяснена дисперсия), са представени в таблица 6.4.3.

Таблица 6.4.3. Регресионни модели със зависими променливи механизмите от Скалата за морална неангажираност – стандартизирани регресионни коефициенти Beta и процент обяснена дисперсия (N=175)

	Бруталност	Макиавелизъм	Нарцисизъм	Психопатия	% обяснена дисперсия
Дехуманизация на жертвата	0,341	0,211		0,230	42,2%
Евфемистичен език	0,283		0,191	0,257	34,5%
Морално оправдаване	0,242	0,154		0,288	32,7%
Отричане на вредните последици	0,395	0,242			29,2%
Изгодно сравнение	0,543				29,1%

Изместване на отговорността	0,183			0,456	20,3%
Приписване на вина		0,183		0,285	16,3%
Разсейване на отговорността		0,208			3,8%
Морална неангажираност (общ бал)	0,343	0,191		0,270	45,3%

Събраните данни, показват, че механизмът на *Дехуманизация на жертвата*, при който моралната отговорност се сменя посредством нагласата и отношението към другия като към безчувствен обект, се прогнозира от в най-голяма степен от наличието на фенотипния конструкт *Бруталност* от TriPM, заедно с *Психопатия* и *Макиавелизъм* от SD3, като обяснителната сила на този модел е 42,2%. От гледна точка на Триархичния модел (Patrick et al., 2009) именно наличието на *Бруталност* би позволило на индивида да се отнася с околните по нехуманен начин, без съпътстващи преживявания на дистрес, заради присъщата му коравосърдечност. Наличието на фенотипната характеристика *Бруталност* предсказва употребата на шест от осемте, описани от А. Бандура механизма на морална неангажираност, като най-силно е влиянието върху *Изгодно сравнение*, *Отричане на вредните последици* и *Дехуманизацията на жертвата*. В същата посока са и данните, получени в изследването на П. Калчев (2017) при изследване на прогностичните възможности на *Въпросника за коравосърдечност и неемоционалност* по отношение на моралната неангажираност, където личностната диспозиция към *Коравосърдечност/липса на загриженост* предвижда в най-голяма степен употребата на механизмите за освобождаване от морална отговорност с процент на обяснена 20%.

Важно е да се отбележи, че другите два „изграждащи блока“ на психопатията – *Невъздържаност* и *Дързост* нямат прогностична стойност по отношение на който и да е от механизмите за морална неангажираност, въпреки наличието на статистически значими позитивни, но слаби корелации, установени при корелационния анализ. От тази гледна точка, незначимите ефекти, след отчитане на връзките между независимите променливи, показват, че слабите корелации на *Невъздържаност* и *Дързост* с морална неангажираност, се дължат на връзките им с *Бруталност*.

Макиавелизъм значимо предвижда употребата на пет механизма за освобождаване от морална отговорност – *Дехуманизация на жертвата*, *Морално оправдаване*, *Отричане на вредните последици*, *Приписване на вина/отговорност* и *Разсейване на отговорността*. Интересно е да се отбележи, че липсва значимо влияние на *Макиавелизъм* върху употребата на *Евфемистичен език*, докато влиянието на *Нарцисизъм* е значимо. Вероятно целите на *Нарцисистичната личност* (от SD3), насочени към поддържане/запазване на усещането за собствена значимост и превъзходство, се свързват по-тясно с механизма на *Евфемистичния език*, при който се постига освен прикриването на неприемливото поведение, но и преформулирането му в заслужаващо уважение действие, което би могло допълнително да доведе до желаното грандиозно усещане за себе си. Проверката на настоящите резултати обаче при изследване с по-голям брой юноши би допринесло за изясняването на този въпрос.

Както беше отбелязано, оценяването на *Психопатията*, разглеждана като личностната черта в SD3, е с поставен фокус по-скоро върху признаците на проблеми с контрола върху импулсите и произтичащите от него антисоциални действия. Това би могло да се разглежда като обяснение за получените резултати, показващи прогностичната сила на *Психопатия* (SD3) спрямо механизма на *Притисване на вина/отговорност*, при който жертвата е разглеждана като предизвикваща агресивното поведение и виновна за причиненото ѝ страдание. Така, събраните към момента данни свидетелстват, че склонността на личността да действа в разрез с моралните норми, без да активира вътрешната система на самоконтрол, довеждаща до появата на угризения и самообвинения (моралната неангажираност), се прогнозира от наличието на личностната характеристика *Бруталност* (TriPM) и *Психопатия* (SD3), заедно с *Макиавелизъм* (SD3), като обяснената дисперсия е 45,3%.

Така, получените данни от настоящото изследване, въпреки относително неоглемия обем и небалансирания характер на извадката по пол, потвърждават взаимовръзките между разглежданите конструкти и очертават перспективи за бъдещи изследвания

6.5. Връзки със садистични наклонности и екстернализирани проблеми на развитието

Постановка на проблема

Конструктът “Тъмна триада”, обединяващ *Макиавелизъм*, *нарцисизъм* и *психопатия* (Paulhus & Williams, 2002) се е доказал в научните среди като ценна рамка за оценката на трите социално неприемливи личностни черти. Сравнително неотдавна към „Тъмната триада“ се прибавя нов компонент – *садизъм*, разбран като *садистични наклонности*, което на свой ред води до разширяване на конструкта, означаван вече като „Тъмната тетрада“ (напр. Chabrol et al., 2009; Buckels et al., 2013; Mededović & Petrović, 2015; Plouffe et al., 2017). Изследванията върху тази проблематика започват с разработването на първите инструменти за оценка (Chabrol et al., 2009; O’Meara et al., 2011; Paulhus et al., 2011).

Садистичните наклонности представляват комбинация от различни поведенчески, когнитивни и междуличностни характеристики, свързани с причиняването на физическа или емоционална болка на други хора (Reidy et al., 2011), с цел тяхното контролиране или унижаване (Myers et al., 2006). Най-общо *садизмът* се свързва с удоволствие, извлечено от причиняването на вреда/страдание на друг човек (Baumeister & Campbell, 1999). При концептуализирането на *садистичните наклонности* като личностна черта се подчертава идеята, че хората се различават съществено по отношение на наличието и размера им. При повечето хора обичайно тази тенденция към *садистични нагласи* и поведение е отхвърлена и заменена със склонността да реагират с отвращение на наблюдаваното садистично поведение и да съчувстват на жертвите (Buckels et al., 2013). Множество изследвания показват, че *садистичните наклонности* и личностните черти от *Тъмната триада*, и по-специално *психопатията*, имат общи характеристики, като напр. липсата на емпатия и нежеланието и невъзможността за емоционално обвързване (Kirsch & Becker, 2007), причи-

няването на страдание на другите, както и връзката с антисоциалното поведение (Chabrol et al., 2009).

В настоящото изследване е използвана *Скала за садистични наклонности (Varieties of Sadistic Tendencies, VAST, Paulhus & Jones, 2015)*. В оригиналното изследване на Д. Полхъс и Д. Джонс (Paulhus & Jones, 2015) факторните анализи свидетелстват за два отделни фактора (*директен* и *индиректен садизъм*), като по между им е налична висока степен на корелация, вероятно поради това, че хората, които изпитват удоволствие от това да нараняват другите, се наслаждават и на наблюдението на подобни действия, без самите те да са пряк участник, като мъжете показват по-високи резултати и по двете субскали (Paulhus & Jones, 2015).

Метод

Изследвани лица

Извадката включва на 278 юноши (123 момчета и 154 момичета) на възраст между 14 и 18 години ($X=16,04$; $SD=1,11$). Изследването е проведено групово и анонимно в рамките на един учебен час в училища в град София.

Инструментарий

Заедно с TriPM и SD3 е използвана и *Скала за садистични наклонности (Varieties of Sadistic Tendencies, VAST, Paulhus & Jones, 2015)*. VAST е предмет на апробация в настоящото изследване и се състои от две отделни субскали за *директни* и *индиректни* форми на садизъм (*VAST-Поведение* и *VAST-Наблюдение*), разглеждани като садистични наклонности, проявяващи се в поведението, т.е. в директни действия, и садистични наклонности, изразяващи се в склонност и желание за наблюдение на действия, причиняващи вреда/страдание. Българският превод на VAST беше извършен от Пламен Калчев, Камелия Ханчева и Светлина Колева, три независими превода, обсъдени до достигането на съгласие. Отговорите се дават с помощта на 5-степенна скала за съгласие. При подготовката на българския вариант на VAST, към оригиналните 16 айтема бяха добавени 2 допълнителни, конструирани за оценка на индиректния садизъм (*VAST-Наблюдение*) („Стига да са добре направени, филмите на ужасите са ми страст.“ и „В порното предпочитам сцените с насилие.“), както и два айтема за директните форми на садизъм от предишния вариант на VAST – „Няма нищо приятно в това да помагаш на хора в нужда.“ и „Ако има опасност за човешки живот, аз съм „за“ безмилостното изтезание на заподозрените в тероризъм.“, предназначен да оценява т.нар. политически садизъм. С цел балансиране на скалата бяха добавени пет твърдения, които оценяват емпатийни нагласи и склонност към просоциално поведение, четири от които са конструирани от П. Калчев и С. Колева, а твърдението „Старая се да правя всичко по силите си, за да помагам на семейството си.“ е заимствано от предложените от Д. Полхъс и Д. Джонс (Paulhus & Jones, 2015) т.нар. допълващи айтеми, целящи да разсеят усещането за негативна конотация у изследваното лице. Така изходният вариант на VAST за българска апробация се състоеше от 20 айтема за *садистични наклонности* и 5 айтема за *емпатия/просоциално поведение*. В следствие на проведените анализи, които ще бъдат представени в следващата част на дисертацията, българският вариант на VAST се състои от 17 айтема.

Примерен айтем за *VAST-Поведение*: „Харесва ми да наранявам физически други хора.“; примерен айтем за *VAST-Наблюдение*: „Харесват ми истински кървавите сцени във видео игрите.“ и за *емпатия/просоциално поведение*: „Натъзвам се като видя някой да плаче.“

Заедно с TriPM, SD3 и VAST е използвана и *Скала за екстернализирани проблеми на развитието* (СЕПР, Калчев, 2010) е самоописателен инструмент, състоящ се от 27 айтема, като изследваното лице отговаря с помощта на 5-степенна скала (нито веднъж, 1-2, 3-4, 5-6, 7 и повече пъти) доколко често се е ангажирало в дадено поведение в текущата година. Скалата формира два фактора: *Слаб самоконтрол* и *Нарушаване на нормите* и оценява поведението в няколко частично припокриващи се области - физическа агресия, вербална агресия, слаб самоконтрол, конфликт в трите основни социални мрежи (родители, учители, съученици), проблемни отношения с родителите, употреба на алкохол и дрога, нарушаване на нормите (напр. мамене по време на изпит, бягства от час, използване на циничен език, фалшифициране на документи, дребни кражби, отсъствие от дома без знанието на родителите), както и поведение, сочещо по-сериозно нарушаване на нормите/асоциални прояви и суицидни мисли (Калчев, 2010).

Примерни твърдения от СЕПР:

- *Слаб самоконтрол*: „Да крещиш на някого, който те е ядосал.“
- *Нарушаване на нормите*: „Да си имаш неприятности с полицията.“

Хипотези

Предмет на проверка на настоящото изследване са следните хипотези:

(а) психопатните черти от TriPM ще корелират по различен начин с „външните“ променливи: прогнозира се по-силна връзка на *Бруталност* със *садистични наклонности* и на *Невъздържаност* с *екстернализирани проблеми*;

(б) очаква се по-силна връзка на психопатните черти (*Невъздържаност*, *Дързост* и *Бруталност*) с директните форми на *садистични наклонности* – *VAST-Поведение* (в сравнение с индиректните форми - *VAST-Наблюдение*);

(в) в рамките на структурния модел при *садистичните наклонности* ще наблюдават само директни ефекти върху *нарушаване на нормите*, докато при психопатните черти (TriPM) – както директни, така и индиректни ефекти, чрез медиаторната роля на *слаб самоконтрол*.

Резултати и обсъждане

Скала за садистични наклонности (VAST) - факторен анализ и надеждност

Експлораторният факторен анализ по метода на главните оси, с Варимакс ротация, както и scree тестът на Кетъл свидетелстват за наличието на два фактора, съответстващи на оригиналната структура.

В рамките на експлораторния факторен анализ (таблица 6.5.1.) се забелязват няколко потенциално проблемни айтема: „В автомобилните гонки най-много ме кефят катастрофите.“, предназначен да оценява садистичната склонност към наблюдение на сцени с насилие и болка, демонстрира близки факторни тегла и по двата фактора, но

е предпочетено да се запази оригиналната структура и поради това е разпределен отново към индиректния садизъм. Поради ниски тегла отпадат двата допълнителни айтема за директните форми на садизма, заедно с единия от индиректните. Така от допълнително добавените айтеми, към факторното решение се запазва единствено твърдението „Стига да са добре направени, филмите на ужасите са ми страст.“.

Таблица 6.5.1. Факторна структура на Скалата за садистични наклонности (VAST), (N=278)

	Фактори	
	Садистични наклонности: наблюдение	Садистични наклонности: поведение
1. Харесват ми истински кървавите сцени във...	0,760	0,043
2. Понякога отново си пускам любими сцени...	0,754	0,277
3. Харесва ми да гледам свободни боеве в ...	0,724	0,266
9. Обичам Youtube клипчета със сбивания.	0,617	0,224
8. Стига да са добре направени, филмите на ужасите...	0,470	0,099
4. Понякога извършвам поглед при хорър филми.	0,362	-0,087
5. В автомобилните гонки най-много ме кефят...	0,357	0,403
20. В някои видове спорт има твърде много насилие.	0,338	-0,030
15. Обичам да се подигравам на загубеняците право...	0,027	0,561
25. Случвало се е в училище да бъде умишлено...	0,185	0,555
14. Харесва ми да карам другите да страдат.	0,206	0,534
11. Налагам се над другите като ги карам да се...	0,305	0,513
17. Харесва ми да измъчвам животни – особено, ако...	0,087	0,493
22. Харесва ми да наранявам физически други хора.	0,327	0,492
7. В секса предпочитам по-твърдата игра, защо не и...	0,182	0,425
10. Никога не бих унижил нарочно друг човек.	-0,073	0,354
16. Никога не съм нагрубявал родителите си.	0,035	0,206

Забележка: Описанието на част от айтемите е дадено в непълен вариант.

Надеждност

В българския си вариант *Скалата за садистични наклонности (VAST)* се състои от 17 айтема (α на Кронбах = 0,81), 8 за индиректни форми на садизъм (α на Кронбах = 0,79) и 9 за директни (α на Кронбах = 0,70). Добавената скала за *емпатия/просоциално поведение* от 5 айтема има приемливи нива на вътрешна съгласуваност (α на Кронбах = 0,69), като се има предвид броя на включените твърдения. В изследванията на Д. Полхъс и съавт. (Paulhus et al., 2011), проведени върху масова и студентска извадка от общо 889 изследвани лица, докладваните данни за нивата на надеждност на двата фактора, както и на цялата скала, са по-високи: от 0,77 до 0,83 за директните форми, 0,81 до 0,84 за индиректните, и 0,85 до 0,92 за общия бал по VAST. Така с оглед, бъдеща разработка на *Скалата за садистични наклонности*, е необходима допълнителна проверка на психометричните характеристики на инструмента в българска среда, в голяма извадка, обхващаща и студентската популация.

Корелационен анализ

Таблица 6.5.2. Корелации (r на Пийрсън) между компонентите на Триархична мярка за психопатия (TriPM), Скала за садистични наклонности (VAST) и Скала за екстернализирани проблеми на развитието (СЕПР) (N=239)

	Бруталност	Невъздържаност	Дързост
Садистични наклонности: наблюдение	0,369**	0,266**	0,319**
Садистични наклонности: поведение	0,551**	0,550**	0,295**
Емпатия/просоциално поведение	-0,657**	-0,241**	-0,100
Садистични наклонности – общ бал	0,536**	0,469**	0,364**
Нарушаване на нормите	0,419**	0,594**	0,169**
Слаб самоконтрол	0,443**	0,677**	0,161*
Екстернализирани проблеми–общ бал	0,473**	0,696**	0,181**

Забележка: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$.

Получените резултати от корелационния анализ не потвърждават изцяло издигнатата хипотеза за по-силни връзки на психопатните черти, измерени с TriPM, с директните форми на садистичните наклонности, тъй като корелацията между *Дързост* и индиректните форми на садистични наклонности ($r = 0,319$) и със садистичното поведение ($r = 0,295$) са близки, т.е. на базата на информацията от настоящата извадка, фенотипната характеристика на социална увереност, устойчивост към непредвидени събития и склонност към търсене на усещания, се свързва в приблизително еднаква степен с двата подтипа на всекидневния садизъм.

Другите две личностни черти – *Бруталност* и *Невъздържаност* показват по-силни корелации със садистичното поведение, което е очаквано, предвид заложеното в Триархичния модел разбиране за тяхната същност. *Бруталност* като личностна характеристика корелира силно със склонността към садистично поведение и умерено със склонността към наблюдение на такъв тип увреждащи действия над други хора. *Невъздържаността* като фенотипна личностна черта, характеризираща се с проблеми със самоконтрола и саморегулацията, също демонстрира силна положителна корелация със склонността към активните форми на увреждащо другите поведение, със стойност на връзката $r = 0,551$, почти идентична с получената между конструкта *Бруталност* и садистичното поведение ($r = 0,550$). Доколкото заложеният теоретичен модел на К. Патрик и съавт. (Patrick et al., 2009) и получените данни при адаптацията на TriPM за наличието на умерена положителна корелация ($r = 0,468$) между тези два конструкта (*Бруталност* и *Невъздържаност*) и съпътстващите ги прояви на агресивно и увреждащо другите поведение са очаквани, макар и произтичащи от различни личностни особености, сходните равнища на сила на връзката с такъв тип поведение е очаквана и обоснована.

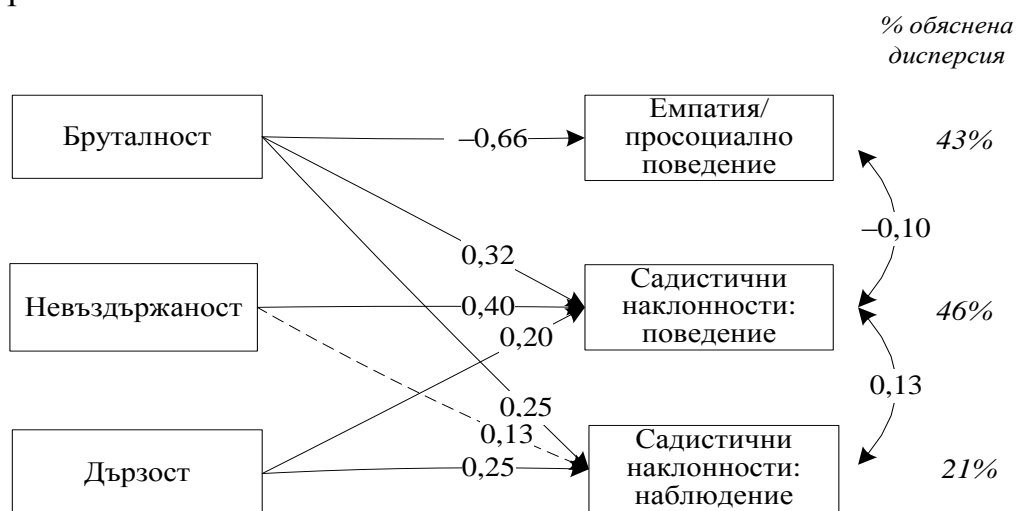
По отношение на *Скалата за екстернализирани проблеми на развитието* (СЕПР), в сравнение с *Бруталност*, *Невъздържаност* очаквано корелира по-силно с *Нарушаване на нормите* и *Слаб самоконтрол*. Получените данни сочат за наличие на силна положителна корелация на *Невъздържаност* със *Слаб самоконтрол* ($r = 0,677$), като този резултат е в съответствие с теоретичните постановки на Триархичния модел (Patrick et al., 2009), според който централната характеристика на личностна чер-

та *Невъздържаност* е проблемът с упражняването на контрол върху импулсите и регулацията на поведението, което често резултира в антисоциални действия. Доколкото СЕПР като инструмент е конструиран да оценява двата взаимосвързани фактора, водещи до екстернализирани проблеми, което е видно и в данните за силната или много силна, в зависимост от пола, интеркорелация между факторите (*Слаб самоконтрол* и *Нарушаване на нормите*), настоящите данни са напълно очаквани.

По отношение на *Емпатия/просоциално поведение* се наблюдава силна негативна корелация с *Бруталност* ($r = -0,657$), което подкрепя на съдържателно равнище дефиницията за *Бруталност* като липса на емпатия по отношение на Триархичния модел (Patrick et al., 2009), както и е в съответствие с данните от предишни изследвания (напр. Gatner et al., 2016; Stanley et al., 2013).

Структурни модели

За проверка на влиянието на личностните характеристики, оценяващи психопатията, върху склонността на личността да се ангажира в различни форми на садистично поведение (активно или пасивно) и вероятността да реагира със загриженост и просоциални действия, са оценени структурни модели, онагледени на фигура 6.5.2. и фигура 6.5.3.

Фигура 6.5.2. Ефекти на компонентите на TriPM върху компонентите на Скалата за садистични наклонности, заедно с Емпатия/просоциално поведение (стандартизирано решение, N=239)

Забележка: Индексите за степен на съответствие на модела са: $\chi^2(3)=9.26$, $p=0.02$, SRMR=0.026, RMSEA=0.093, GFI=0.99, AGFI=0.91, CFI=0.99, NNFI=0.94.

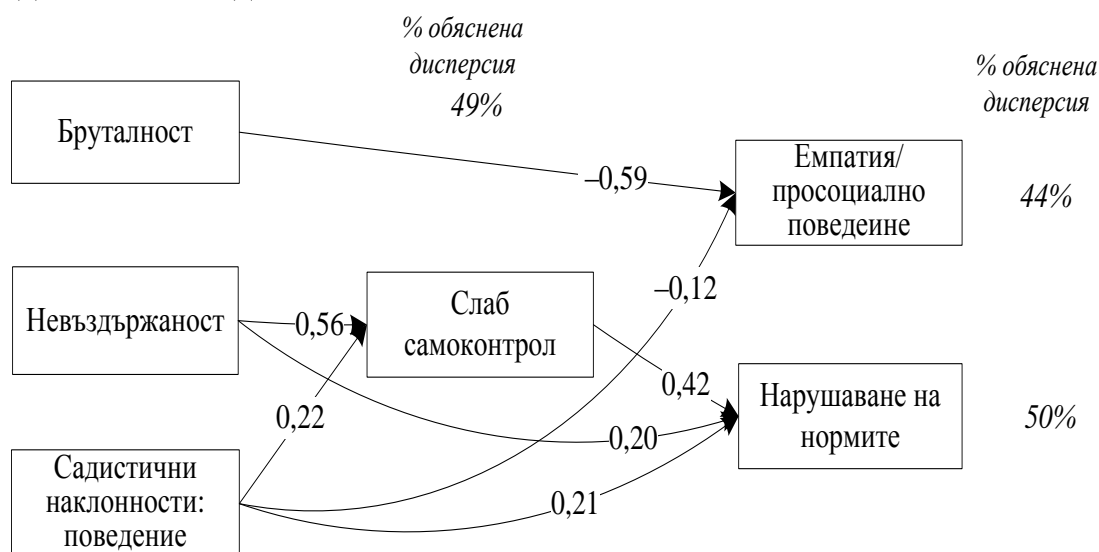
Структурният модел със зависими променливи компонентите на VAST, заедно със скалата за *Емпатия/просоциално поведение* (фигура 6.5.2.) показва значими директни ефекти на *Бруталност* както върху поведенческите прояви на садистичните наклонности, така и върху желанието и тенденцията за наблюдение на агресивни актове. *Садистичното поведение* се предсказва и от трите личностни черти, изграждащи психопатията, според Триархичния модел на К. Патрик и съавт. (Patrick et al., 2009), като процентът на обяснена дисперсия е 46%. По сходен начин индиректния садизъм, проявяван като склонност към наблюдение на чуждо страдание, се прогно-

зира от фенотипните характеристики на *Бруталност* и *Дързост*, и в по-слаба степен – на *Невъздържаност*, като обяснената дисперсия на този модел е 21%. Интересно е да се отбележи, че въздържането или липсата на просоциално поведение, породено от емоционален отклик и способност за съпреживяване на чуждото емоционално състояние, се обуславя единствено от една от личностните характеристики на психопатията - *Бруталност*, т.е. от липсата на способност за емпатия и плитките емоции, но не и слабия самоконтрол или склонността към доминиране, предсказват с негативен знак проявата на просоциални действия. Такъв резултат е очакван и се потвърждава в множество изследвания в различен културен контекст (Gatner et al., 2016; Somma et al., 2016; Shou et al., 2016).

По отношение на структурния модел, изследващ факторите, оказващи влияние върху появата на *нарушаващо нормите поведение* (фигура 6.5.3.), данните потвърждават издигната хипотеза за директния ефект на *садистичните наклонности*. Така склонността на личността да действа садистично, причинявайки болка и вреда на околните, прогнозира поведение в разрез с възприетите в обществото норми, като директния ефект на тази личностна характеристика е приблизително еднакъв по отношение на *нарушаването на нормите*, както и върху появата на *слаб самоконтрол*, който се явява медиатор при прогнозирането на *нарушаващото нормите поведение*. Върху *слабия самоконтрол* влияние оказва също така личностна характеристика *Невъздържаност*, която от своя страна също директно (но в по-слаба степен) предсказва *нарушаващото нормите поведение*. При формулирането на Триархичния модел от К. Патрик, Д. Фоулс и Р. Крюгер (Patrick et al., 2009) е подчертана развитийната роля на т. нар. „труден темперамент“ при формирането на фенотипната характеристика *Невъздържаност*. По този начин, резултатите от настоящото изследване за прогнозираща функция на фенотипната характеристика *Невъздържаност* върху действия, отличаващи се със слаб самоконтрол и върху поведения, при които неспазването на нормите се извършва от личността, кореспондират и потвърждават теоретичните очаквания на модела.

Липсата на емпатия и просоциално поведение се прогнозира единствено от *Бруталност* и от директните форми на садизъм, като влиянието на психопатната личностна черта е с по-силен ефект. Внимание заслужава фактът, че в настоящото изследване не се открива прогностична сила на *Бруталност* по отношение на *нарушаване на нормите*, въпреки умерената степен на корелация ($r=0,419$), получена на база на корелационния анализ. Този резултат може да бъде определен като заслужаващ допълнително проучване и поставя въпроса за различните видове антисоциални действия, прогнозирани от *Бруталност* и *Невъздържаност*. Тъй като с фенотипната черта *Бруталност*, К. Патрик (Patrick, 2010a, 2010b) свързва експлоатиращото другите поведение и проактивната агресия, би следвало да се очаква известна, дори и минимална роля, при действия, нарушаващи нормите, но предвид, че СЕПР не оценява крайните форми на антисоциално поведение, където грубото незачитане на другите и проявите на жестокост са по-характерни, настоящите данни за липсата на прогностична стойност на *Бруталност* могат да се оценят като адекватно отразяване на заложените конструкти. Въпреки всичко, допълнително оценяване на изследваните модели и проучването на изследваните връзки между личностните черти, формиращи

психопатията и проявите на екстернализирано поведение би било важна последваща изследователска задача.

Фигура 6.5.3. Структурен модел на връзките на компонентите на TriPM с компонентите на Скалата за садистични наклонности, заедно с Емпатия/просоциално поведение и нарушаване на нормите (стандартизирано решение, N=239)

Забележка: Индексите за степен на съответствие на модела са: $\chi^2(5)=16.17$, $p=0.00$, $SRMR=0.037$, $RMSEA=0.093$, $GFI=0.98$, $AGFI=0.91$, $CFI=0.99$, $NNFI=0.96$.

Резултатите от настоящото изследване върху връзките на психопатните черти и садистичните наклонности свидетелстват за наличието на умерена статистически значима връзка между разглежданите конструкти. Така, на база на събрания емпиричен материал, се установява, че фенотипната склонност на личността към невъздържано поведение и слаб самоконтрол, съчетана с неумение за предвиждане на последиците и планиране на собствените действия (*Невъздържаност* от TriPM) заема значителна роля при предсказване на нежеланото екстернализирано поведение, било то изразено в нарушаване на нормите или неовладяна поведенческа реакция, водеща до влошени социални взаимоотношения. *Невъздържаността* като личностна характеристика прогнозира също така и тенденцията на личността да включва в действия, увреждащи другите, било то като активен участник, причиняващ вреда (директни форми на садистични наклонности), както и като наблюдател, изпитващ удоволствие/наслада от гледката на чуждата болка или страдание. Установените значими нива на влияние на характеристиката *Бруталност* за поява на садистични наклонности са в унисон с теоретичната постановка за ядрото на психопатията – дефицит в афективната сфера, изразяващ се в липса на способност за емпатия и коравосърдечие (потвърден и от данните в настоящото изследване), както и физическа агресия и жестокост към хора и/или животни, експлоатиране на другите, и деструктивно търсене на възбуда (Patrick, 2010a, 2010b), и по този начин се свързва с ключовата особеност на садизма, разбран като „извличане на удоволствие от жестокостта“ (Buckels et al., 2013).

Внимание заслужава и отделният прогностичен ефект на фенотипната характеристика *Дързост* върху наличието и проявата на *садистичните тенденции* у личността. Получените резултати за еднакви стойности на конструктите *Бруталност* и *Дързост* при предвиждането на склонността на индивида да се включи по пасивно-агресивен начин, чрез наблюдение, в ситуации, в които насилие е упражнявано върху друг човек, могат да се разглеждат като допълнителен аргумент за важната роля на фенотипната *Дързост* за цялостното разбиране на психопатията и по този начин да се интерпретират като аргумент против възгледите на някои изследователи (напр. Lynam & Miller, 2012; Miller & Lynam, 2015), разглеждащи *Дързостта* като адаптивна характеристика. Също така може да издигне хипотезата, че този резултат би могъл да се интерпретира като в известна степен свързан с предполагаемата от К. Патрик и съавт. (Patrick et al., 2009) обща диспозиция към ниски нива на страх, присъстваща както в *Бруталност*, така и *Дързост*. Проучването на ролята на мотивацията на личността, която се ангажира в такъв тип действия и евентуалните различни типове връзки с *Бруталност* и *Дързост* е интересен изследователски въпрос, който обаче е извън обхвата на настоящия труд.

Получените данни от апробирането на *Скалата за садистични наклонности*, свидетелстващи за приемливи нива на вътрешна съгласуваност и потвърдените взаимовръзки между разглежданите други конструкти (психопатия и екстернализирано поведение) могат да се възприемат като основа за допълнителни изследвания в областта с цел задълбочаване на познанието в изследваната проблематика.

7. РАЗЛИКИ ПО ПОЛ И КЛАС

Различията по пол и клас при *Триархичната мярка за психопатия* (TriPM) и *Тъмната триада-кратка версия* (SD3) са анализирани с помощта на мултивариативен дисперсионен анализ (MANOVA) с два фактора – *пол* и *възраст* и със зависими променливи компонентите на TriPM и SD3. Резултатите са получени върху изследваните лица с пълни данни по всички променливи за TriPM и SD3.

Мултивариативен дисперсионен анализ (MANOVA) на TriPM и SD3

За едновременна оценка на ефектите на пола и класа върху компонентите на TriPM е извършен мултивариативен дисперсионен анализ (MANOVA). Тестът на Бокс показва, че изискването на за хомогенност на ковариациите не е нарушено (Box's $M=60,425$; $F=1,100$; $p=0,286$), което е предпоставка за използване на Ламбда на Уилкс (Wilks' Lambda) за оценка на ефектите на двата фактора и тяхното взаимодействие. Мултивариативният F-критерий (Wilks' Lambda) показва значим ефект на пола ($F=23,841$; $p<0,001$), значим ефект на класа ($F=1,916$; $p=0,028$) и незначимо взаимодействие *Пол X Клас* ($F=1,118$; $p=0,345$). Значимите стойности на мултивариативния критерий показват, че линейната комбинация на зависимите променливи (компонентите на TriPM) значимо различава изследваните лица по посочените характеристики – пол и клас. Размерът на ефекта, оценен с Eta, при значимите мултивариативни критерии, е съответно – *Пол*: 0,27 и *Клас*: 0,09. Съгласно приетите критерии за категоризация на Eta за мултивариативни тестове (напр. Leech et al., 2005, p.

56), първата стойност може да се определи като по-близо до средния размер на ефекта, а втората: като малък по размер ефект. Единствените статистически значими стойности по отношение на влиянието на *пола*, *класа* или взаимодействието между тях върху изследваните фенотипни характеристики, са на *пола* спрямо *Бруталност* ($F=54,830$, $p=0,000$) и на *класа* спрямо *Дързост* ($F=2,456$, $p=0,044$).

Установени са разликите по пол по *психопатия* (SD3), с по-високи стойности при момчетата, както и тенденцията за взаимодействия между пола и класа (към увеличаване на различията между момчетата и момичетата с възрастта), която обаче не достига статистически значима стойност. Получените резултати свидетелстват за повишаване на стойностите по *Макиавелизъм* с преминаването от 8. в 9. клас, наличие на най-високи, но приблизително сходни равнища на *Макиавелизъм* в 10. и 11. клас и намаляването на демонстрацията на тази личностна черта в последната година на обучение. Класът като променлива може да се разглежда в контекста на продължително общуване с връстниците в юношеска възраст. Продължителният характер на общуване и характерното формиране на малки неформални групи вътре в класа, обичайно изградени на принципа на сходството, оказва влияние върху личностното развитие, демонстрираното поведение и по-конкретно върху появата и динамиката на оценяваните психопатни черти (Калчев, 2016). Вероятно подобно обяснение може да е приложимо и по отношение на личностната черта *нарцисизъм*.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В рамките на настоящото дисертационно изследване е проверен теоретичният модел на психопатията, предложен от К. Патрик, Д. Фоулс и Р. Крюгер (Patrick, Fowles & Krueger, 2009), т.нар. Триархичен модел. Основна цел на разработката е да отговори на въпроса доколко предложеният модел представлява адекватен конструкт за описание и оценка на това комплексно състояние в юношеска възраст в неклинична извадка и по какъв начин измерваните с *Триархична мярка за психопатия* (TriPM, Patrick, 2010b) личностни особености обхващат доказаните в литературата връзки между психопатията и различни личностни черти, нагласи и видове поведение.

Установени са корелационни връзки с различна степен на сила и значимост на трите изследвани конструкта – *Невъздържаност*, *Дързост* и *Бруталност*:

- с компонентите на *Тъмната триада-кратка версия* - SD3 (Jones & Paulhus, 2014): *Макиавелизъм*, *нарцисизъм*, *психопатия*
- с *Юношеския въпросник за психопатни черти* – YPI (Andershed et al., 2002; българска адаптация: Калчев, 2016): *Претенциозен*, *манипулативен*; *Коравосърдечен*, *неемоционален*; *Импулсивен*, *безотговорен*
- с *Въпросника за коравосърдечност и неемоционалност* – ICU (Frick, 2004, българска адаптация: Калчев, 2017): *Коравосърдечност/липса на загриженост*, *Нехайство/безотговорност*, *Ограничена емоционална експресия*)
- с *Юношеската скала за нарцисизъм* - ЮСН (Калчев, 2014): *Себевъзхищение/превъзходство*, *Манипулиране/експлоатиране*, *Глад за комплименти*)

- със *Скалата за морална неангажираност* (Bandura et al., 1996, Калчев, 2010)
- със *Скалата за садистични наклонности - VAST* (Paulhus & Jones, 2015): *VAST-Наблюдение* и *VAST-Поведение*, както и *Емпатия/просоциално поведение*
- със *Скалата за екстернализирани проблеми на развитието - СЕПР* (Калчев, 2010): *Нарушаване на нормите* и *Слаб самоконтрол*

Тъй като корелационните връзки не предполагат посоката на влияние на оценяваните конструкти, в рамките на структурните модели акцентът е върху данните за прогностичните ефекти на *Невъздръжаност*, *Дързост* и *Бруталност*, които могат да послужат като потвърждение за адекватността на Триархичния модел и съответно за потенциалните ползи за използване на *Триархична мярка за психопатия* за ранна идентификация на юноши, в риск за развитие на психопатни черти.

Скалата за фенотипната характеристика *Невъздръжаност*, се формира от 20 ай-тема в българската адаптация на TriPM, за проблемна импулсивност, безотговорност, ненадеждност, заедно със склонността към търсене на усещания и т.нар. от К. Патрик (Patrick, 2010b) „релационна агресия“ (глава 2., с. 71). Показателят се характеризира с приемливо равнище на вътрешна съгласуваност, като не се наблюдават разлики по пол или по клас. Времевата стабилност на конструкта е установена чрез тест-ретест изследване. В рамките на TriPM *Невъздръжаност* корелира умерено с *Бруталност* и пренебрежимо слабо с *Дързост*, което е потвърждение на теоретичните очаквания, заложи в Триархичния модел на К. Патрик и съавт. (Patrick et al., 2009), изведени от общия етиологичен фактор „труден темперамент“. Съответно личността, с високи стойности по фенотипната характеристика *Невъздръжаност* е по-вероятно да прояви агресивно и експлоатиращо другите поведение, поради невъзможността да упражни контрол върху поведението си, както и поради това, че атрибутира недобронамерено отношение в действията на околните. В рамките на изследваните структурни модели и регресионни анализи, *Невъздръжаност* значимо предсказва *психопатията*, измервана с SD3, където е поставен акцент именно върху антисоциалните прояви и слабия самоконтрол, съчетан с гневно и отмъстителни нагласи и поведение. По подобен начин очаквано *Невъздръжаност* оказва значим силен ефект върху появата на характеристиките от поведенческата дименсия от Юношески въпросник за психопатни черти – YPI (*Импулсивен, безотговорен*), която оценява именно наличието на склонност към безотговорно държание, импулсивност и търсене на възбуда, както и слаб ефект върху междуличностната дименсия от YPI (*Претенциозен, манипулативен*). Този резултат може да се интерпретира по посока на заложената негативна емоционалност като личностна черта на *Невъздръжаност* в рамките на модела, която може да се прояви в импулсивни действия с негативни последици и по-конкретно със субскалата „*Лъжливост*“. Липсата на значима прогностична сила по отношение на афективната дименсия от YPI (*Коравосърдечен, неемоционален*) може да се разглежда като потвърждение на идеята, че *Невъздръжаността* отразява онези особености на психопатната личност, свързани с поведенческите прояви и сама по себе си не е индикатор за психопатия.

От друга страна, в съответствие с данните от предишни изследвания *Невъздръжаността* е свързана със склонност към тревожност, неустойчивост на стресогенни фактори (Patrick & Drislane, 2014), а *Коравосърдечен, неемоционален* отразява хладната, овладяна нагласа на личността към чуждото преживяване и отсъствието на угризения от причинената вреда. По подобен начин по отношение на компонентите на *Въпросника за коравосърдечност и неемоционалност – ICU*, *Невъздръжаност* прогнозира единствено появата на поведения на нехайство и безотговорност, незаинтересованост за доброто изпълнение на задачите и поетите ангажименти и за постигнатите резултати. Тези данни кореспондират с фенотипните характеристики на *Невъздръжаност* в рамките на Триархичния модел – липсата на умения за планиране и предвиждане, изразяване на поведенческо нива най-често под формата на безотговорност. Установените слаби ефекти върху два от компонентите на *Юношеската скала за нарцисизъм - Манипулиране/експлоатиране* и *Глад за комплименти*, по подобен начин, както е и при YPI, описват личността с фенотипна характеристика *Невъздръжаност* като склонна в известна степен да действа по подмолен и нечестен начин за постигане на собствените цели. Впечатление прави липсата на предсказваща сила на *Невъздръжаност* (както и на *Дързост* също) спрямо използването на механизмите на морална неангажираност, въпреки наличието на много слаби до слаби положителни корелационни връзки между отделните механизми, както и спрямо моралната неангажираност, разглеждана като общ бал. По отношение на екстернализирани проблеми на развитието обаче *Невъздръжаност* оказва влияние върху поведения, които са в разрез със социално приемливите начини на действие поведение, оценявани във фактора *Нарушаване на нормите*, по два пътя. Веднъж директно прогнозира такъв тип действия и също така индиректно чрез влиянието, което оказва върху проявата на *Слаб самоконтрол*. По този начин полученият резултат очертава картина на личността, която е склонна да действа асоциално, поради личностни особености като импулсивност, слаб контрол върху афективните състояния и нагласи на враждебност. *Невъздръжаност* играе значителна роля и при предвиждането на садистичното поведение (*VAST-Поведение*), върху появата на което оказва умерен ефект, като моделът е с 46% обяснена дисперсия, заедно с влиянието на другите два фенотипни конструкта от Триархичния модел. Това означава, че за появата на такъв тип действия влияние оказват и други фактори, които не са включени в настоящия модел. Интересен и важен акцент е обаче отсъствието на значима връзка с прогностичен характер по отношение на *Емпатия/просоциално поведение*. Този резултат е в съответствие с теоретичните постановки на К. Патрик и съавт. (Patrick et al., 2009), които разпределят този дефицит в отклика и загрижеността към околните към фенотипния конструкт *Бруталност*.

Накратко: така, в обобщение на получените резултати, юношата, притежаващ фенотипната характеристика *Невъздръжаност* е склонен да действа необмислено, импулсивно, понякога вероятно грубо агресивно, поради това, че не умее да контролира добре емоциите си; да проявява безотговорност към задълженията си, както и склонност лесно да се отегчава, което е вероятно да се прояви в предпочитанието към дейности, които потенциално носят възбуда; тази възбуда на свой ред може да е свързана и с причиняването на болка/вреда на друго живо същество – човек или жи-

вотно. Тези поведенчески прояви не би следвало да са резултат от повърхност на емоциите или коравосърдечност, а по-скоро в следствие на неовладяната негативна емоционалност.

Всички предсказващи ефекти на фенотипния конструкт Невъздържаност, получени в рамките на изследването с български юноши, са представени в таблица 8.1.

Таблица 8.1. Прогностични ефекти на фенотипния конструкт *Невъздържаност* в рамките на настоящото изследване

<i>Невъздържаност</i> (TriPM) предсказва:
Тъмната триада–кратка версия (SD3) <i>Макиавелизъм</i> : няма значими ефекти <i>Нарцисизъм</i> : няма значими ефекти <i>Психопатия</i> : $\beta=0,34$
Юношески въпросник за психопатни черти (YPI) <i>Претенциозен, манипулативен</i> : $\beta=0,16$ <i>Коравосърдечен, неемоционален</i> : няма значими ефекти <i>Импулсивен, безотговорен</i> : $\beta=0,73$
Въпросник за коравосърдечност и неемоционалност (ICU) <i>Коравосърдечност/липса на загриженост</i> : няма значими ефекти <i>Нехайство/безотговорност</i> : $\beta=0,45$ <i>Ограничена емоционална експресия</i> : няма значими ефекти
Юношеската скала за нарцисизъм (ЮСН) <i>Себевъзхищение/превъзходство</i> : няма значими ефекти <i>Манипулиране/експлоатиране</i> : $\beta=0,15$ <i>Глад за комплименти</i> : $\beta=0,12$
Скала за морална неангажираност (СМН) няма значими ефекти
Скала за садистични наклонности (VAST) <i>VAST-Наблюдение</i> : $\beta=0,13$ <i>VAST-Поведение</i> : $\beta=0,40$ <i>Емпатия/просоциално поведение</i> : няма значими ефекти
Скала за екстернализирани проблеми на развитието (СЕПР) <i>Нарушаване на нормите</i> : $\beta=0,20$ <i>Слаб самоконтрол</i> : $\beta=0,56$

Скалата за фенотипната характеристика *Дързост* се формира от 20 айтема в българската адаптация на TriPM (19 оригинални плюс едно твърдение от *Бруталност*, съдържателните основания за чието преразпределение бяха подробно коментирани при обсъждане на данните от експлораторния и конфирматорния факторен анализ, глава 2, с. 88.). Съдържанието на включените твърдения обхваща описания на самоувереност, издръжливост, безстрашие, кураж, толерантност към неопределеност и склонност към доминантност при междуличностните интеракции. Надеждността на тази скала е напълно задоволителна, въз основа на проведеното тест-ретест изследване е установена също така и времевата стабилност на конструкта. Не бяха открити различия по пол, а единствено слаби различия по клас, с по-ниски равнища на поява на тази характеристика в 8. и 9. клас. Както в предишни изследвания (Miller & Lynam, 2012; Fanti et al., 2016), така и при настоящите данни се потвърди наличието на позитивна връзка между *Дързост* и нарцисизъм – при оценката с *Тъмната*

триада-кратка версия, където полученият резултат показва силен прогностична ефект на *Дързост* спрямо личностни черти на нарцисизъм (в случая с акцент върху грандиозния образ за себе си и манипулативното поведение към околните). Установява се също така, че *Дързост*, макар и слабо, предсказва тенденцията за поддържане на репутацията и стремежа за създаване на коалиции с цел постигане на собствените цели (*Макиавелизъм* от SD3), както и *психопатия* от SD3. Тези резултати могат да се разглеждат и в подкрепа на Триархичния модел на К. Патрик и съавт. (Patrick et al., 2009), които дефинира *Дързост* като конструкт, който съдържа в себе си едновременно характеристики, които позволяват адекватното социалното функциониране и спомагат за позитивното приспособяване (като напр. устойчивост на стрес и социална увереност), но и склонност към действия, които са високо рискови и потенциално опасни, както за личността, така и за околните. Така, при оценката на структурния модел спрямо *Юношеския въпросник за психопатни черти – YPI*, наличието на *Дързост* предсказва появата на особености както от междуличностната, така и от афективната дименсии в приблизително еднаква степен, както е налице и слаб положителен ефект върху проявите на импулсивно и безотговорно поведение. В рамките на теоретичния модел на психопатията на К. Патрик и съавт. (Patrick et al., 2009) се постулира наличието на слаба връзка между *Дързост* и *Бруталност*, произтичаща от наличието на общо диспозиционно ниско равнище на страх, типично и за двата конструкта. Тази връзка е потвърдена в българска юношеска извадка. Така, според резултатите в настоящото изследване *Дързост* предсказва наличието на нагласи за преувеличаване на собствената значимост, стремеж към превъзходство, убеденост в личната правда и изключителност, както и поведения на експлоатиране на другите с цел постигане на собствените цели (факторите *Себевъзхищение/превъзходство* и *Манипулиране/експлоатиране* от ЮСН). Важно е да се подчертае, че съдържанието в оценяваните конструкти обхваща и антагонистичната нагласа към околните, която също проличава в *Дързост*, където емоционалната устойчивост е съчетана с подчертана склонност към социална доминантност, която се демонстрира освен като ефективност и убедителност в междуличностните взаимоотношения, но и като тенденция за агресивни действия (вж. напр. резултатите от изследването на Fanti et al., 2016). За разлика от данните от изследването с италиански юноши на А. Сомма и съавт. (Somma et al., 2016), резултатите в настоящото изследване не идентифицират значим предсказващ ефект на *Дързост* върху формите на екстернализирани прояви като *Нарушаване на нормите* и *Слаб самоконтрол* от СЕПР, но подобен резултат може да се дължи и на разлики в използвания инструментариум. Причината, поради, която личността с фенотипна характеристика *Дързост* действа по асоциален или антисоциален начин е различна от причината, довеждаща до същия тип поведение при личност, характеризираща се с *Невъздържаност* или *Бруталност*. Слабият самоконтрол върху поведението и върху афектите предизвиква въвличането в действия, които нанасят вреда (при *Невъздържаност*), което беше потвърдено и в настоящото изследване. Водещите мотиви по отношение на *Бруталност*, произхождат от коравосърдечността (вж. по-долу). Отсъствието на значими прогностични ефекти спрямо *Коравосърдечност/липса на загриженост*, както и другите два компонента, оценени с ICU, доказват, че фенотипната характеристика *Дързост* има собствено ядро, различно от

липсата на емпатия (доказано също така и в данните за липсата на прогнозиращ ефект спрямо *Емпатия/просоциално поведение*. Наличието на макар и слаба, но положителна предсказваща сила на *Дързост* спрямо и двете форми на садистичните наклонности: *VAST-Поведение* и *VAST-Наблюдение* подкрепя от валидността на Триархичния модел, оценяван чрез TriPM. Този резултат, както беше коментирано, подчертава наличието на маладаптивни личностни особености, заложили в конструкта *Дързост* и очертава и важната му роля по отношение на представянето на различните „картини“ на психопатията.

Като обобщение, може да се заключи, че въз основа на събраните данни, проявата на фенотипния конструкт *Дързост* в юношеска възраст очертава личностен стил на доминиране и убеденост в собствената значимост, способности за манипулация и експлоатиране на околните, както и потенциално извличане на удоволствие при наблюдаване на чуждо страдание.

Всички предсказващи ефекти на фенотипния конструкт *Дързост*, получени в рамките на изследването с български юноши, са представени в таблица 8.2.

Таблица 8.2. Прогностични ефекти на фенотипния конструкт *Дързост* в рамките на настоящото изследване

<i>Дързост</i> предсказва:
Тъмната триада-кратка версия (SD3) <i>Макиавелизъм</i> : $\beta=0,17$ <i>Нарцисизъм</i> : $\beta=0,59$ <i>Психопатия</i> : $\beta=0,18$
Юношески въпросник за психопатни черти (YPI) <i>Претенциозен, манипулативен</i> : $\beta=0,32$ <i>Коравосърдечен, неемоционален</i> : $\beta=0,27$ <i>Импулсивен, безотговорен</i> : $\beta=0,17$
Въпросник за коравосърдечност и неемоционалност (ICU) <i>Коравосърдечност/липса на загриженост</i> : няма значими ефекти <i>Нехайство/безотговорност</i> : няма значими ефекти <i>Ограничена емоционална експресия</i> : няма значими ефекти
Юношеска скала за нарцисизъм (ЮОН) <i>Себевъзхищение/превъзходство</i> : $\beta=0,54$ <i>Манипулиране/експлоатиране</i> : $\beta=0,60$ <i>Глад за комплименти</i> : $\beta=0,19$
Скала за морална неангажираност (СМН) няма значими ефекти
Скала за садистични наклонности (VAST) <i>VAST-Наблюдение</i> : $\beta=0,25$ <i>VAST-Поведение</i> : $\beta=0,20$ <i>Емпатия/просоциално поведение</i> : няма значими ефекти
Скала за екстернализирани проблеми на развитието (СЕПР) <i>Нарушаване на нормите</i> : няма значими ефекти <i>Слаб самоконтрол</i> : няма значими ефекти

При българската адаптация на TriPM, скалата за фенотипната характеристика *Бруталност* се състои от 18 айтема – 14 оригинално предназначени за оценката на този конструкт и 3 от *Невъздържаност* (за модификацията на факторната структура

вж. глава 2.). Съдържанието на твърденията обхваща преди всичко липсата на емпатия и коравосърдечността спрямо причинени от личността вреди, но и цялостната диспозиция към неоткликване на чуждия дистрес. Заложеното в рамките на Триархичния модел съдържание по отношение на *Бруталност* представя тази характеристика като комбинация от висока степен на доминантност и ниска потребност от принадлежност, произтичаща от една страна от т.нар. „труден темперамент“, а от друга от „ниски нива на страх“, които се комбинират с емоционалната студенина. Надеждността на скалата е задоволителна, като въз основа на проведеното тест-ретест изследване е установена също така и времевата стабилност на конструкта. Установени бяха също така и различия по пол, както момчетата показват по-високи стойности по *Бруталност* (същото полово различие е получено и при изследване на италиански юноши – Somma et al., 2016). Теоретично заложените (Patrick et al., 2009) по-силни връзки с *Невъздържаност* също се потвърдиха в български условия. На база на събраните данни за валидността на инструмента, се установи следното: очаквано *Бруталност* имат най-голям прогностичен ефект спрямо компоненти, оценяващи коравосърдечността като личностна черта (афективната дименсия на YPI - *Коравосърдечен, неемоционален* и скалата *Коравосърдечност/липса на загриженост (ICU)*, и съответно предсказваща сила с обратен знак по отношение на *Емпатия/просоциално поведение*. Имплицираната в съдържанието на *Бруталност*, според Триархичния модел (Patrick et al., 2009), идея за експлоатиращото околните поведение, умишлените увреждащи действия, проявата на проактивна агресия, жестокостта, заедно с незаинтересоваността към преживяванията на околните и повърхностните взаимоотношения се потвърждават въз основа на резултатите от структурните модели и регресионните анализи. *Бруталност* предсказва експлоатиращото и неморално отношение към околните (*Макиавелизъм* от SD3 и моралната неангажираност, оценена със *Скалата за морална неангажираност*), както и антисоциалното поведение, съчетано с коравосърдечност, заложено в *психопатия* от SD3. Наличието на особеностите на фенотипния конструкт *Бруталност* предсказва наличието на склонността за извличане на удоволствие чрез причиняване или наблюдаване на страдание, като директният ефект, който *Бруталност* оказва върху изявата на тенденцията за ангажиране в такъв тип садистично поведение, макар и по-малък от този на *Невъздържаност*, е умерен и показва посока на връзката, при която коравосърдечността увеличава тази склонност за нанасяне на болка/вреда, поради отсъствието на „бариерата“ на емоционалната загриженост. Обичайно емоционалният компонент на емпатията, означаван като емпатийна загриженост или емоционален отклик, предотвратява появата на агресивни действия, но при психопатните личности тази способност отсъства, което им позволява да причиняват вреда и да се възползват от околните без да изпитват вина или угризения. Така, наличието на фенотипния конструкт *Бруталност* в юношеска възраст предсказва поведения на грубо несъобразяване с нуждите на другите, деструктивни и увреждащи действия, коравосърдечно отношение и липса на морални задръжки, незачитане на авторитети, безотговорни действия, продиктувани не толкова от импулсивност, а от стремеж към бунтарство, извличане на усещане за сила и мощ чрез причиняване и наблюдаване на страдание на друго живо същество.

Всички предсказващи ефекти на фенотипния конструкт *Бруталност*, получени в рамките на изследването с български юноши, са представени в таблица 8.3.

Таблица 8.3. Прогностични ефекти на фенотипния конструкт *Бруталност* в рамките на настоящото изследване

<i>Бруталност</i> предсказва:
Тъмната триада-кратка версия (SD3) Макиавелизъм: $\beta=0,43$ Нарцисизъм: $\beta=0,09$ ($p<0,05$) Психопатия: $\beta=0,44$
Юношески въпросник за психопатни черти (YPI) Претенциозен, манипулативен: $\beta=0,35$ Коравосърдечен, неемоционален: $\beta=0,60$ Импулсивен, безотговорен: няма значими ефекти
Въпросник за коравосърдечност и неемоционалност (ICU) Коравосърдечност/липса на загриженост: $\beta=0,82$ Нехайство/безотговорност: $\beta=0,36$ Ограничена емоционална експресия: $\beta=0,22$
Юношеска скала за нарцисизъм (ЮОН) Себевъзхищение/превъзходство: $\beta=0,19$ Манипулиране/експлоатиране: $\beta=0,14$ Глад за комплименти: $\beta=0,12$
Скала за морална неангажираност (СМН) Общият показател на морална неангажираност: $\beta=0,34$
Скала за садистични наклонности (VAST) VAST-Наблюдение: $\beta=0,25$ VAST-Поведение: $\beta=0,32$ Емпатия/просоциално поведение: $\beta= -0,66$
Скала за екстернализирани проблеми на развитието (СЕПР) Нарушаване на нормите: няма значими ефекти Слаб самоконтрол: няма значими ефекти

В заключение: събраните данни и получените резултати дават основание за извода, че Триархичният модел на К. Патрик и съавт. (Patrick et al., 2009) представлява ценна концептуализация на тази сложна форма на психопатология, каквато е психопатията. Разгледаният модел, операционализиран в самооценъчния въпросник *Триархична мярка за психопатия (Triarchic Psychopathy Measure, TriPM, Patrick, 2010b)*, позволява идентификацията на личностни характеристики, които са релевантни за психопатията, и които са изведени като водещи особености още в ранните описания на състоянието и които са потвърдени като ключови черти за наличието на психопатията в множество изследвания в различен контекст и при различни извадки: масови, клинични, криминални. Тези водещи характеристики, формулирани като фенотипни конструкти, проявяващи се в личностни черти и поведенчески особености, са *Невъздържаност*, *Дързост* и *Бруталност*. Предимството на Триархичния модел (Patrick et al., 2009) е от една страна, обединяването на различните предишни концептуализации за психопатията, при които се поставя акцент върху някои от особеностите на психопатните личности. При криминалните проявите психопати водеща проява е експлоатиращото, антисоциално поведение (*Невъздържаност*), съчетано с липсата

на съвест (*Бруталност*) (McCord & McCord, 1964; Hare, 1999), докато при оценката на психиатрични пациенти (Cleckley, 1976) или в масови извадки (Lilienfeld & Andrews, 2006) фокусът е върху способността на тези личности да манипулират околните, да доминират в социалните взаимоотношения, без признаци на тревожност при стресогенни събития (*Дързост*), без това да поражда емоционален отклик, угриzenia или чувство за вина (*Бруталност*). Така, Триархичният модел, разглеждайки психопатията като комбинация от множество черти, а не като единен синдром, отразява съвременното научно познание за психопатията, извеждащо наличието на особености/дефицити в три водещи области: междуличностна сфера, афективна и поведенческа (Cooke & Michie, 2001; Cooke et al., 2006).

Адаптираният в рамките на дисертационното изследване инструмент - *Триархична мярка за психопатия (Triarchic Psychopathy Measure, TriPM, Patrick, 2010b)* демонстрира добри психометрични характеристики за оценката на психопатия в българска юношеска неклинична извадка. Потвърдени са очакваните водещи връзки с други ключови понятия като коравосърдечност и неемоционалност, нарцисизъм, Макиавелизъм, екстернализирани проблеми на развитието и садистични наклонности. Изследвана е също така и ролята на психопатията при освобождаването от морална отговорност. Така, на база на получените резултати, може да се твърди, че българската адаптация на *Триархичната мярка за психопатия* е надежден и валиден инструмент за оценка на психопатия в юношеска възраст. TriPM позволява идентификацията на онези юноши, при които психопатните личностни черти са завишени и съответно може да послужи освен за диагностика, и като основа за последваща психологическа подкрепа и консултиране. По същия начин може да се използва и другият адаптиран за юношеска възраст, в рамките на изследването, инструмент – *Тъмната триада-кратка версия (Short Dark Triad, Jones & Paulhus, 2014)*, оценяващ трите социално неприемливи личностни черти – *Макиавелизъм, нарцисизъм и психопатия*.

СПРАВКА ЗА НАУЧНИТЕ И ПРАКТИЧЕСКИТЕ ПРИНОСИ НА ДИСЕРТАЦИОННОТО ИЗСЛЕДВАНЕ

Научни приноси:

- Адаптация на *Триархична мярка за психопатия (Triarchic Psychopathy Measure, TriPM, Patrick, 2010b)* за юношеска възраст в български условия;
- Адаптация на *Тъмната триада-кратка версия, Short Dark Triad, Jones & Paulhus, 2014)* за юношеска възраст в български условия;
- Установена е времевата стабилност на психопатните характеристики в рамките на Триархичния модел (Patrick et al., 2009) и на Макиавелизъм, нарцисизъм и психопатия в рамките на „Тъмната триада“ в юношеска неклинична извадка;
- Потвърдени са самостоятелни каузални ефекти на *Невъздържаност, Дързост и Бруталност* върху релевантни конструктори като коравосърдечност и неемоционалност, нарцисизъм, екстернализирано поведение и садистични наклонности.

Практическа значимост:

- Българските адаптации на *Триархична мярка за психопатия* на *Тъмната триада-кратка версия* биха могли да се използват за скринингови цели в практиката на училищните психолози като основа за ранна идентификация на юноши в риск за развитие на психопатия.
- Данните от детерминацията на психопатните характеристики са полезни за целите на психологичното консултиране.

- Колева, С. (2017). Структура на психопатната личност в юношеска възраст – Триархичен модел на К. Патрик и съавтори. *Психологични изследвания*, том 20, кн.1, с.135-141.
- Колева, С. (2017). Психопатни черти и морална неангажираност в юношеска възраст. *Сборник научни доклади от международна научна конференция 45 години специалност Психология в СУ*, с. 164-173.
- Колева, С. (2017). Българска адаптация на Тъмната триада–кратка версия. *Сборник научни доклади от Осмия национален конгрес по психология*, с. 207-222.
- Колева, С. (2017, под печат). Триархична мярка за психопатия: факторна структура, надеждност и валидност при български юноши. *Годишник на СУ, книга Психология, том 107*.
- Колева, С., Калчев, П. (2017а). Оценка на психопатия в юношеска неклинична извадка – сравнителен анализ на данни от два самоописателни инструмента. (318-330). В: В. Матанова и П. Петкова (ред.), *Психодиагностика и психотерапия: актуални проблеми. Избрани трудове от Втория национален конгрес по клинична психология с международно участие*. София: Стено.
- Колева, С., Калчев, П. (2017б). Психопатни черти и садистични наклонности в юношеска възраст. *Сборник научни доклади от международна научна конференция 45 години специалност Психология в СУ*, с. 174-184.

УЧАСТИЯ В НАУЧНИ ФОРУМИ С ДОКЛАДИ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИОННОТО ИЗСЛЕДВАНЕ

1. Колева, С. (2016). Структура на психопатната личност в юношеска възраст – Триархичен модел на К. Патрик и съавтори. *IX Национална школа за докторанти и млади изследователи на ИИНЧ на БАН, 8 юли 2016, с. Топола.*
2. Koleva, S. (2016). Predictive power of Triarchic Psychopathy Measure on Short Dark Triad. *International Conference 12th Days of Applied Psychology, 30 September - 1 October 2016, Nis, Serbia.*
3. Колева, С., Калчев, П. (2016). Оценка на психопатия в юношеска неклинична извадка – сравнителен анализ на данни от два самоописателни инструмента. *Втори национален конгрес по клинична психология с международно участие, 6-9 октомври, 2016, София.*
4. Колева, С (2016). Тъмната триада-кратка форма: факторна структура и конструктивна валидност при български юноши. *Национална конференция по детска неврология, психиатрия и психология на развитието с международно участие, 20-22 октомври 2016, София.*
5. Колева, С. (2017). Психопатни черти и морална неангажираност в юношеска възраст. *Международна научна конференция 45 години специалност Психология в СУ, 2-3.6.2017, София.*
6. Колева, С., Калчев, П. (2017). Психопатни черти и садистични наклонности в юношеска възраст. *Международна научна конференция 45 години специалност Психология в СУ, 2-3.6.2017, София.*
7. Koleva, S., Kalchev, P. (2017). Psychopathic, narcissistic und callous-unemotional traits in adolescent non-criminal sample. *International Conference 13th Days of Applied Psychology, 29- 30 September 2017, Nis, Serbia.*
8. Колева, С. (2017). Българска адаптация на Тъмната триада–кратка версия. *Осми национален конгрес по психология, 3-5.11.2017, София.*